

РАҲМАТ ФАЙЗИЙ

Таъзим

ОЧЕРКЛАР

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САҲЪАТ НАШРИЁТИ
Тошкент — 1975**

Файзий Р.

Таъзим. Очерклар. Т., Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1975.
152 б.

Инсон ҳаёти учун сув, ҳаво, қуёш қанчалик зарур бўл-
са, инсоният учун дўстлик ҳам шунчалик зарур. Адиб ўз
асарларида ана шу дўстликни кўйларкан, унинг офтобдек
яллиғи, пўлатдек мустаҳкамлиги олтидан қимматлиги,
нафасдек азизу, бўрондан қудратли эканини — қисқаси, тенги
йўқ ҳусни, беқиёс ҳаёгбахшлигини деярли ҳамма очеркла-
рида тараннум этиб, унга — ана шу дўстликка қайта-қайта
таъзим қилади ва тўпламини ҳам шу муътабар сўз билан
номлайди.

Файзи Р. Поклон. Очерки.

82C5

70303—178

9—Доп. 75

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашри-
ёти, 1975 й.

...Москвалик дўстим бор. Ёши бир ерга бориб қолган, баобрў хизматчи. Хотини ҳам ишлайди. Ўзларига тўқ, бекаму кўст, тинч яшашади, икки куёв кўрган, неваралари бор. Бору, ҳаммаси қизалоқлар. Катта невараларнинг бўйи етиб қолган. Ҳадемай эварали ҳам бўлишади. Узоқнинг иши қийин экан. Борди-келди камроғу, аммо телефон, телеграф, бу ёқда самолётнинг дастёрчилиги десангиз, оғирни енгил қилади, масофани яшириб, дўстлик меҳрини ошириб туради. Бунинг устига, Москвада таълим олиб, илмий ишини давом эттираётган ўғлимиз оиламизнинг «фавқулодда ва мухтор элчиси» сифатида дўстимизнинг хонадонида тез-тез бўлиб туради. Айниқса, байрам кунлари ва ёки бирон оилавий маросим бўлиб қолса, меҳмонларни ўзбек таомларидан тайёрлаб, зиёфат қилишда бош-қош бўлади. Дўстимизнинг хонадонига ташриф буюрган меҳмонлар аввало палов, манти ва ёки чўзма лағмонни мақташса, кетидан ўзбекларда энг лаззатли таомни ҳам эркаклар тайёрлай олишини мамнуният билан гапиришармиш.

Шундай ўтиришлардан бирида ўғлимдан сўраб қолишибди:

— Кимингиз бўлади?

— Отам,— деб жавоб берибди дўстимизнинг номини айтиб ўғлим.

— Қизиқ. Сиз!..

— Ҳа, мен ўзбекман, бу киши руслар.

— Шундай бўлганидан кейин қайси жихатдан сизга ота бўлади?

— Отамнинг, яъни менинг дадамнинг қиёматли дўстлари бўлганларидан кейин, менга ким бўладилар? Ота бўладиларми, ахир?

— ...

— Бобомнинг оналари — катта бувим бўлардилар. Мен ёшлигимда иккам юзга кириб оламдан ўтдилар. Шу киши айтардилар: қиёматли дўст — оға-ини, эгачи-сингил ми-соли. Инчунун, ота-онага тенг, дердилар. Шу-шу...

— Папам, денг...

Бир чеккаси, боя айтганимдай, дўстимизнинг кўнгли ярим эмасми. Ўзи болажон, бунинг устига ўғил болаларни кўпроқ яхши кўради. Аксига олиб, кўрмайсизми... Хотинига ҳам ҳайронман, биттагина ўғил туғиб берақолса нимайди, дейман. Қизлар-чи, улар ҳам онага тортгандир-да, битта невараси ўғил бўлганида ҳам дўстим анча овунармиди. Барака топсин, ўғлим, дўстимнинг шу нозик номонини — кўнгли яримлигини билиб, худди ўзининг уйига кириб боргандек кириб боради. Бурноги куни денг, эрталаб барвақт телефон жиринглаб қолди. Радиони пасайтириброқ трубкани олсам... ким деб ўйлайсиз, дўстим, саломатлигимдан олдин,

«қўйинг, қўйинг, радиони қўйинг...» дейди. Тушунолмай қолдим, музикани эшитмоқчимми ё бирон хушхабар бўлади-ю, шуни тингланг, демоқчимми? Қалайсизлар, тинчмисизлар, десам: «Кечаси радиода эшитиб, тунда безовта қилмадим. Мана ҳозир газета ҳам келди, қўлимда «Правда», пахтакорларнинг буюк ғалабаси ҳам, партия, ҳукуматимизнинг йўллаган табриги ҳам босилибди. Муборак бўлсин, ҳорманглар энди, чўлқуварга биздан кўпдан-кўп салом айтинг, табриклаб қўйинг», дейди. Ўзимиз, эр-хотин эрталабданоқ радиони баланд қўйиб юборганмиз, десангиз, бир бизнинг ҳовлида дейсизми, қўни-қўшниларнинг ҳаммаси, биласиз-ку бунақанги пайтларда, барала қўйиб юборишган денг. Карнай, сурнай овози кўккача етгудай жарангларди. Ич-ичимиздан хурсандмиз, яна бунинг устига табиатнинг сахийлигини қаранг, олам кулиб турибди-я, офтобни айтмайсизми, баҳри-дилингни очади, худди шу топда телефон қилди-да, қаранг, сизга айтдим-ку, ҳаётимизда нимаики бўлса шу заҳотиёқ баҳам кўрмасак туролмаймиз. Эшитибди-ю, ичига сигдиролмай дарров... Чўлқувар дегани, катта ўғлимиз бўлади, Мирза-чўлда, совхозда агроном. Қайси бир йилиям Москвага борганида чўлнинг икки метрли қовуни билан чаноқларидаги лўппи пахтаси нишолдадай кўпириб турган бир туп ғўзани совға қилиб оборганиди. Телефонда ҳам ўшани эслаб айтаётипти, уйининг тўридаги шкаф тепасида нақшдор гулдонга солиб қўйганини кўргандим. «Қаранг-а, ақл бовар қилмайди, пардай, момикдай енгил нарсадан салкам беш миллион тоннани уюш-а, оға, бу

улкан қаҳрамонлик, жасорат бу. Бундай жасоратга офаринлар айтиб, таъзим қилмоқ лозим», дейди. Ўзида йўқ хурсанд, нуқул чўлқуварни табрикланг, телефон қилиб бўлмапти, дейди. Ўзимиз, шу ерда туриб тополмаяпмизу, дўстимнинг гинасини қаранг, далададир-да, деб қўя қолдим. Азондан бери ўзимиз ҳам хунобмиз. Ё телефон ишламайди, ё уйида йўқ... Ана шундай қадрдонлармиз, мен сизга айтсам, сира унутмайди бизни. Уларни-ку қўя беринг-а, ўзимизни айтинг, дастурхонга бирон тансиқроқ таом қўйилди-ми, дарров ўшаларни эслаймиз, ўзимиздан ўтмайди, қани энди, ўғлимиз билан бирга эрхотин ҳам эшикдан кириб келишса деб, насиба атаймиз... Куз ўтиб боряпти. Оғизлари тегиб қолсин, деб мана буларни юборяпман... — деди иккита қирқма билан бир тўрхалта анорни кўрсатиб.

Ўтган қаффа, Тошкент аэропортида бир тақишим билан бўлиб ўтган бу суҳбатнинг матбуот саҳифасига олиб чиқадиган бирон қизиқ жойи, мўъжизали томони йўқ, албатта. Бизнинг кунларда, ҳаётимизда ҳар кун, ҳар қадамда бўлиб турадиган оддий воқеа, турмушимиз, одамгарчилигимиздаги икир-чикирлар булар. Тўй-тўйлашганимизда, куй-куйлашганимизда ҳамиша ёру дўстлар даврамизда бўлишади. Мана шундай улкан галабани қўлга киритган тантанамиздаги ва ёки байрам муносабати биланми, йўқса, бирон катта йиғин кезларидами — кундалик газета саҳифасини орзиқиб очамиз. Албатта, ёру дўстлар йўллаган яхши истаклар бўлади, қалбларининг қўри билан ёзилган эзгу ниятларини ўқиймиз. Мана, Партиямиз Мар-

казий Комитети, Олий Советимиз, Ҳукуматимиз йўллаган табрикнома босилган газеталарнинг саҳифаларини варақланг... Дастлаб кўзингиз Николай Тихонов қутловига тушади. Совет адабиётининг табаррук оқсоқолларидан, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ўзбекистон ССР халқ шоирини ким танимайди дейсиз, кўрмаганлар ҳам кам топилади. У кишининг қутлов сатрларини ўқиб туриб, Тошкентнинг Арпапоя кўчасида, Бешёғоч майдонида севимли Гафур акамиз билан бирга гурунглашиб туришгани кўз олдимга келади. Ипакдай майин, сочлари қуёшда қушсимон товланиб, қип-қизил юзлари офтобда ялтираб, қулоч етмас паҳлавондек салмоқли одим ташлаб пахтазор ичига кириб бораётганга ўхшайди. Ёки жаҳоншумул минбардан оташин нутқ сўзлаётгани, ёхуд жондан севган мухлислари ҳузурида шеърларини ўқийётгани шундоққина кўз олдимизда намоён бўлади. Николай Семёнович, ўз қутловларида: «Пахта — Ўзбекистон меҳнаткашларининг миллий ифтихоригина бўлиб қолмай, балки Совет Иттифоқи халқларининг ҳам ифтихорига айланди... Шу қувончли дамларда олтин қўлли пахтакорларга самимий қутловларимни йўллаيمان», деб ёзибдилар. Ўзлари ҳам шундай ифтихор ҳис-туйғуси билан тўлиб-тошиб ёзганларки, худди ўша баданларни жимирлатиб, юракларни тўлқинлатиб юборадиган оташин нутқлари сингари жаранглаб, акс садо бераётгандай. Шундай улуг, табаррук зоти олийларининг табаррук қутловлари қайси пахтакору ғаллакорнинг, қайси ишчию олимнинг қалбини қувончларга тўлдирмайди.

Қардошларимизнинг табрикларини — туркман адабиётининг оқсоқоли, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Берди Кербобоевнинг, ивановалик машҳур тўқувчи, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Зоя Пухованинг, СССР Халқ рассоми, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ленин ва Давлат мукофотларининг лауреати Н. Томскийнинг, машҳур ёзувчилар — Вадим Кожевников, Константин Симонов, Анатолий Софроновларнинг табрикларини ўқигансизлар радио-телевидениеда эшитгансизлар.

Бизнинг қувончимиз мамлакатимиз халқларининг қувончига айланиши, қардошлар қувончи эса бизнинг қалбларимизни шодликларга тўлдириб, бошимиз кўкка етиши янги совет кишисининг расми, удуми, одати бўлиб қолди. Буларга биз тонг отиб, кун ботишига ўргангандек ўрганиб қолганмиз. Бошқача бўлишини тасаввур ҳам қилолмаймиз. Бироқ, хорижий юрда ёки хорижийлар бизнинг юртимизга келишганида шу каби воқеаларни айтиб берсангиз, ҳайрон бўлиб, елка қисишади. Ҳатто баъзилар, қўлини кўксига қўйиб, уйига меҳмонга таклиф қилган мезбоннинг дастурхони атрофида ўтирса ҳам шубҳа билан қарайди, ишонқирамайди. Бунинг ҳам ажабланидиган жойи йўқ. Ўз юртларида турмуш тарзи шундай бўлганидан кейин, уларга ғалати туюлса ажабмас. Монреалда бўлганимизда шундай воқеаларни айтиб беришганди. Меҳмонга бормоқчи бўлган одам емишини ёнида олиб борар экан. Бу фақатгина бегоналарга тааллуқли бўлмай, энг яқин қариндошлар ҳам шундай қилишаркан. Ҳатто янги куёв қай-

нана-қайнатасиникига бормоқчи бўлса, қанча вақт у ерда бўлишига қараб, нонуштасини ҳам, тушлигини ҳам ғамлаб бориши шарт экан. Бу аҳтимол, миллий расм, удумдир. Билмадик. Ҳар қалай, меҳр-оқибат ҳам шунга яраша бўлса керак.

Бизда, кишиларимизда, меҳр-оқибат, дўстлик сингари энг олижаноб, энг табарруқ, энг юксак инсоний фазилатларимиз борки, буни фақат бошқача ҳаёт тарзига қиёс қилгандагина пайқаб оламиз, ҳолос. Чунки, бу каби фазилатлар дил-дилимизга жо бўлиб, қон-қонимизга сингиб кетган, бошқача бўлишини тасаввур ҳам этолмаймиз. Акс ҳолда, ўзбек аёли молдаван мурғагига кўкрак сутини бермасди; белорус аёли фашистлар бостириб олган қишлоқда ярадор бўлган ўзбек солдатини ертўласида яшириб, даволамаган бўларди. Юқумли касалликлар билан олишишда ўзлари ҳалок бўлган врачлар-чи? Бундай мисолларнинг сон-саногини йўқ.

Дўст бўлиб яшаш халқларимизнинг азалий орзуси эди. Бу орзу бизнинг кунларга келиб социалистик жамиятда рўёбга чиқди, эллар, элатлар, миллатлар, халқлар дўстлиги камол топди, у тобора мустақамланиб бормоқда.

Дўстлик — мамлакат, давлат бойлиги, унинг куч-қудрати, дейди халқимиз. Инсон ҳаёти учун қуёш, ҳаво, сув қанчалик зарур бўлса, инсоният ҳаёти учун дўстлик шунчалик зарурдир.

Тошкентнинг марказий Пушкин кўчасини кесиб ўтган Хоразм кўчаси чорраҳасида яқинда қурилган бир ҳайкал бор. Улкан Т ҳарфи шаклидаги бу ҳайкалнинг олдиروғига

бориб, разм солсангиз бамисоли иккита дев-қомат йигитнинг мушаклари бўртиб чиққан елка ва билаклари Т нинг икки бағрига кириб, уни, яъни Тошкентни кўтариб тургандай. Зилзила оқибатида вайрон бўлган шаҳар бутун мамлакат, кўп миллатли дўстлар мадади билан тикланганининг тимсоли бўлган бу ёдгорлик ана шу дўстликнинг ёрқин ифодасини ўз савлати билан намоён этиб турибди.

Тошкентликларда кейинги йилларда яна бир одат пайдо бўлди. Улар кўча, маҳалла, хийбонлар номини, уйларнинг номерларини кўпинча қайси республика ёки шаҳар қуриб берган бўлса — ўша ном билан аташади. Кўчада, трамвай, троллейбусда, автобусларда шундай гаплар қулоққа чалинади:

— Украинанинг ёнидан кириб борсанг...

— Сенга нима. Москвада тўрасан-ку. лип этиб етиб оласан...

— Қозоқ нақшларини кўрганмисан? Ўша уй.

— Ийе, грузинлар маҳалласи дедингизми, қўшни эканмиз.

Белоруслар маҳалласидаги уйларнинг деворига: «Белоруслар қурган уйларда тошкентликларга бахт-саодат ёр бўлсин!» деб ёзиб қўйишибди. Бу лавҳани ўқиб туриб, бутун бир мамлакат халқининг меҳр-оқибатидан қалблар қувончга тўлади.

Халқимиз юз марта эшитгандан бир марта кўрган маъқул, яна, табиб табибмас, дард чеккан табиб дейди. Дўстлик нима-ю, нимага қодир эканини биз жуда яхши биламиз.

Инсониятта неча-неча асрлардан бери шу нарса маълумки, замбараклар ҳаракатга келган пайтда илҳом сукут сақлайди. Албатта, гап фақат илҳомдагина эмас. Замбараклар ишга тушганда гўдакларнинг бегубор кулгиси тинади. Севишган ёшларнинг дил розини ифодаловчи қалб сўзлари тўхтайди, ғам-аламдан адо бўлган қарияларнинг тили гапга келмай қолади. Аммо етим бўлган гўдаклару бева қолган аёллар фарёд чекади, ғам ва дарддан, ҳатто азиз тупроқ — ер ҳам бетиним инграйди.

Биз бу даҳшатларни бировдан эшитган эмасмиз, ўз кўзимиз билан кўрганмиз. Фашистлар бомбаси тагида фарёд чеккан бизнинг болаларимиз эди. Ғам, алам, дарддан инграган бизнинг она еримиз эди. Мен бу сатрларни ҳар сафар ҳаяжон билан ёзаман. Кўз олдимда мана шу Тошкент, бағрида яшаб турган нуфусчалик халққа бошпана ҳам, туз-намак ҳам бера олган Тошкент намоён бўлади. Ёшдир-қаридир миллатинг ким, мазҳабинг нима, оқмисан, малламисан деб ўтирмаган. Тошкентлик темирчи, табаррук инсон Шоаҳмад ака ибораси билан айтганда: «Ҳамма миллат болалари бир бола» эди. Турли миллат болаларидан ўн беш ўгил-қизни тарбиялаб вояга етказган бу олижаноб инсон қатрада қуёш акс этгани каби халқлар дўстлигининг ёрқин ифодасини ўз оиласи мисолида бутун жаҳонга намоён қилиб кўрсатди. Шомаҳмудов иккам саксон баҳорни кўриб, оламдан ўтди. Аммо, кўп миллатли оилани бирлаштирган хонадон — уй шу табаррук зот номидаги кўчада халқлар дўстлигининг ёрқин тимсоли бўлиб, қад кўтариб турибди.

Ёки, яна шу Тошкентдаги бошқа кўча, бошқа уйни олайлик. Бу хонадонда ишчи Азимхўжа Исломхўжаевлар оиласи истиқомат қилишади. Азимхўжа аканинг икки ўғли фронтда ҳалок бўлган. Бундан етти йил муқаддам ногаҳон табиий офат туфайли шаҳримиз бошига оғир кулфат тушган кезларда севастополлик она-бола Максимовалар ўз жамғармаларига йиғма уй сотиб олиб, худди шу Севастополь ҳимояси учун қурбон бўлган йигитнинг оиласига — Исломхўжаевларга тақдим этишди. Ҳозир бу уй ҳам «Октябрь» массивидаги Ильич кўчасида халқлар бузилмас дўстлигининг ёрқин тимсолидек қад кўтариб турибди.

Халқимизда «Чинор илдизи билан, одам дўстлари билан кучли» деган мақол бор. Бу мақолни бутун бир халққа нисбатан ҳам айтиш мумкин. Бунинг мумкинлиги ҳам бизнинг даврда, социалистик жамият шароитида мумкин бўлиб қолди, янги мазмун касб этди. Вафодор дўстлари, содиқ қардошлари кўп бўлган халқ кучли, қудратлидир. Биз, ўзбекларнинг беқийёс бахтимиз шундаки, юзлаб ана шунақанги дўстларимиз бор: мамлакатимиздаги барча халқлар — фикр-ўйлари, орзу-умидлари, юракларининг уриш мақомини Кремль курантининг мақоми билан ўлчайдиган барча халқлар бизнинг дўстимиз эканлиги билан фахрланамиз.

Биз, мамлакатимиз улкан дастурхонига, хазинасига биринчи галда «оқ олтин»имизни қўшишимиз билан фахрланамиз. Аммо, ана шу тоғдек хирмонимиз фақат деҳқоннинг ва ишчининггина хизмати туфайли эмас, дўстлигимиз туфайли, кўп миллатли

турли касб эгаларининг сидқидил меҳнати билан бунёдга келгани учун ҳам ҳақли фахрланамиз. Бу йилги мисли кўрилмаган пахта хирмонимиз, Тошкентда, азиз Леонид Ильич Брежнев иштирок этган пахтакор республикалар кенгашида берган ваъдамизни шараф билан бажаришимиз ҳам худди мана шу дўстликнинг қудратли кучи туфайлидир.

Чиндан ҳам. Олам олам бўлиб, замон замон бўлиб, башарият тарихи ҳали бу қадар беқиёс воқеани — юздан кўпроқ миллат ва элатларнинг тенг ҳуқуқли иттифоқини, демокки, халқлар дўстлигини кўрмаган, билмаган ҳам. Бу дўстликни бизга Улуғ Октябрь берди, В. И. Ленин партияси уни тарбиялаб вояга етказди. Бугун биз ана шу қудратли дўстлик, тарих билмаган, жаҳонда мисли кўрилмаган халқлар дўстлигининг ҳаётбахшлигидан баҳрамандмиз. Унинг ҳаётбахшлигини биз ҳамма вақт сезиб, ҳис этиб турамиз. Мамлакатимиз ҳаётидаги бирон-бир йирик воқеа йўқки, унда халқлар дўстлиги, биродарлиги намоён бўлмаган бўлсин. Улуғ Ватан урушида фашизм устидан қозонилган ғалабада халқларимиз дўстлигининг куч-қудратини бутун жаҳон тан олди. Табиий офатдан саксон минг хонадон уй-жойсиз қолган Тошкентимизнинг қайта тикланиб, қад ростлашида халқлар дўстлиги, биродарлиги нималарга қодир эканини ҳам бутун олам кўрди. Тошкентимизни бугун дўстлик шаҳри деб атасак жудаям ярашади, бу билан ҳам фахрланамиз, ҳам дўстликка бўлган ҳурмат-ташаккуримизни изҳор этган бўламиз.

Биргина Тошкент эмас, эндиликда бутун республикамизни дўстлар диёри, дўстлик юр-

ти деб юритсак жудаям ярашади, исми-жисмига монанд тушади.

Салкам беш миллион тоннали осмон ўпар бу йилги хирмонимиз қадрдон Леонид Ильич муносиб ва юксак баҳолаган «олтин қўллар» яратган «оқ олтин» хирмонимиз мағрур савлат тўкиб, юртимиз ҳуснига ҳусн қўшиб турибди.

Кўпмиллатли республикамизнинг кўксида табаррук Ленин орденлари қаторида Халқлар Дўстлиги ордени порлаб турибди. Меҳнати, меҳр-оқибати, садоқатининг тимсоли бўлган бу орден биродарлар қаторидаги биродар республикамизнинг фахридир, ҳаммамизнинг фахримиздир. Дўстликка, дўст халқлар мамлакатига, жонажон она юртимизга чуқур эҳтиром билан минг таъзим қилсак арзийди.

1979 йил, ноябрь

Туроб акани топиш осон бўлмади. Унинг таниш-билишларига бу гап ғалати туйилади, албатта. «Авжи иш қизиган пайтда бирон ёққа борармиди? Суяк-суягигача пахтакор одам бунақанги долзарбда даладан жилмайди, ғўза барглари барига тегиб юрмаса кўнгли тинчимайди», дейдиганлар ҳам топилади. Бутун гап шундаки, ана шу даласидан нарига бормай, ғўзалар ичида юрган, тиним билмаган кишини топиш қийин бўлди. Кимдан сўраманг, «ҳо-ҳозир шу ерда эдилар...» дейди-да, кетидан «бир жойда турмайдилар, қачон қарасангиз, пайкалда бўладилар» дея қўшиб қўяди, ажабланадиган жойи йўқ бунинг дегандай.

Кун ёйилган. Кўримсизгина, аммо нимасидир ўзига тортиб турган шийпонда ҳеч ким йўқ. Кўримсиз дедим. Ҳа, шундай. Баъзи серҳашам, ялтироқ, кўрманага қуриб қўйилган, одамлар унинг атрофида ўтириб овқатландиган, дам оладиган шийпонларданмас. Нимасидир ўзига тортиб турибди: озодалиги, йигинчоқлиги. Ёнларига скамейкалар қўйилган узун столларнинг устига клеён-

ка дастурхонлар ёзилган, чойнак-пиёлалар йиғилиб тахлаб қўйилган. Радиода концерт. Шийпон ёнида бак қайнаб турибди. Ҳамма ёққа сув сепилиб, супурилган. Лиммо-лим тўлиб оқаётган ариқнинг нариги томони — пахтазор денгизидан шабада эсиб турибди. Бу ердаги ҳар бир нарса — чанглари ҳозир артилгандай йилтиллаб турган репродуктор ҳам, столга ёйилган китобчалар, девордаги плакат, ариқ лабидаги чойнак-пиёлаларгача бари катта бир оилани эслатади. Уй бекаси катталарни хизматга, кичикларни мактаб, боғчаларга кузатиб дастурхонни йиққан, ҳовлини супуриб, ҳамма ёқни саранжом-саришта қилган. Мана бу эсиб турган шабада эса ҳозир шу хонадоннинг каттаю кичиги кўз илғамас пахтазорнинг ҳар қаер-ҳар қарерида баракали меҳнат қилаётганидан дарак бериб, қулоғингизга пичирлаб тургандай.

Шийпоннинг ёнгинаси пахта қабул қилиб оладиган ва уни қуритадиган катта супа. Ҳаммага таниш ва кўзга яққол ташланадиган бу супа беихтиёр қоп-қоп, қанор-қанор пахта тўкилаётган дақиқани эслатади. Бир кунда бир неча жойда бир неча марта кўрсангиз ҳам шу — кўз олдингизда пахтадан улкан кўрпа тўшалгандай бўлади. Ҳа, оз қолди. Ариқнинг нариги бетидаги яшиллик бериги бетидаги майдонда бутунлай оқариб, ястаниб ётганини кўрамиз, ҳадемай.

Супанинг нариёғидаги бинодан бир йигит чиқиб келди. Коржомаси ва қўлларигача мой бўлганидан билагини тутиб сўрашди.

— Ҳо-ҳозир тушиб кетувдилар-а... Нариги картада бўлсалар керак, — деди йигит.

Ўша томонга юрдик. Уч жойда тўхтаб суриштирдик. Худди бекинмачоқ ўйнагандек. Биз борсак, Туроб ака нариги участкага ўтиб кетган бўлар эди. Топиб бўлмади. Вақтни ўтказмаслик учун кечқурун, ишдан бўшаганида идорада учрашмоқчи бўлдик. Қўшни колхозга ўтдик.

Бу сафар ҳам иш ўнгидан келмади. Кечқурун узоқ вақт кутдик. Туроб акадан дарак бўлмади. Бу орада орқаворатдан Туроб ака ҳақида кўп гапларни эшитдик. Колхоздагина эмас, қўшнилар даласида ҳам, дастурхонида ҳам, пахтадан гап очилар экан, Туроб акани тилга олишарди. Биров унинг тиниб-тинчимаслигини гапирса, биров миришкорлигини мақтарди. «Онаси пахтакор қилиб туққан» дейишарди. Эрталаб бригада ерларини айланиб, ғўзаларнинг гуркираб ўсаётгани, баъзи жойларда уч-тўрттадан кўсақлар диркиллаб турган тупларни кўрганимизда, бригада аъзоларининг баъзилари билан суҳбат қилганимизда ҳам худди шунга ўхшаш гапларни эшитдик. «Айниқса, ҳозир эгатдан чиқмайдилар. Авжи ҳосил тўплайдиган пайтда қилт этган ўт-ўлан бўлмаслиги керак», дейдилар.

Эртасига тонг пайтида етиб келдик. Шийпон ва унинг атрофига кечадан буён гард қўнмагандек. Сепилган сувни ҳали ер шиммабди, қуёш қуритмабди. Дастурхонлар ёзиглиқ. Чой қайнаб ётибди... Шийпонда ўн тўрт ёшлар чамасидаги жиккаккина бола скамейка устига чиқиб, радио қулогини бурамоқда эди. Бизни кўриб сакраб пастга тушди, оёқ босган жойини артди. Салом берди. Биз дарров мақсадга ўтақолдик. Бригадирни сўрадик.

— Боя эди... Нариги картага ўтгандирлар...— деди бола қўли билан биз келган томонни кўрсатиб,— келиб қоларлар...

Боланинг охирги сўзлари бўшгина чиқди, бизнинг кўнглимиз учун шундай дегани сезилиб турарди. Ўзига қолса: «Овора бўлибсизлар, топаман деб...!» дерди барала.

Боланинг шахтини қайтариб бўлмади. Скамейкага ўтирдик. Шийпон тугул, ҳали дарахт учларига ҳам қуёш мўраламаган, гир-гир шабада эсиб турарди. Болакай дарров чойнакни ариқда чая бошлади. Афтидан, чой дамламоқчи.

— Шунақа барвақт нонушта қилишадими?— сўрадик боладан.

— Йўқ... Ҳали нонушта қилганимиз йўқ, вақтли-ку.

— Ким бўлиб ишлайсан?

Чойнак қопқоғини латта билан артаркан, уялди, юзлари қизарган ҳолда жавоб қилди:

— Ёрдамчи.

— Кимга?

— Опамга.

— Опанг ким бўлиб ишлайди?

— Ошпазлар.

Шийпоннинг озода-саришталиги, асбоб-буюмларнинг жой-жойдалигида шу боланинг ҳам ҳиссаси борлиги сезилиб турарди. Туроё аканинг қаердалигини аниқлаб бўлмагач, ўрнимиздан қўзғалдик, бола кўзларини жавдиратиб қолди, ўз қўли билан чой дамлаб, қуйиб бермоқчи, мезбонлик қилмоқчи эди, бўлмади, тарвузи қўлтигидан тушиб, қуруқ чойнакни ушлаганича:

— Келинглар,— деганини эшитиб қолдик.

Бригада ерларини ёқалаб, идорага бордик. Раис Тўйчи ака икки томонга одам юборди, бўлмади, бу орада колхоз ҳақида анчагина гаплашиб олдик. Гап айланиб, яна Туроб акада тўхтади. Бироқ ўзидан дарак йўқ эди.

— Виргалашиб тузганмиз колхозни, — деди раис Тўйчи Тожибоев, — роса ўттиз йил бўлипти, шунга. Барака топсин, Туроб ака, азамат экан. Шу давр ичида нари-бериси билан уч йилча раис, ҳосилот бўлганини ҳисобга олмаганда ўттиз йилдан буён бригадирлик қилади. Колхоз янги тузилганда ҳам, кейинги ташкилий даврларда ҳам, Улуғ Батан уруши йилларидаги энг оғир пайтларда ҳам бир ўзи уч-тўрт азаматнинг юкини кўтарди. Ана...

Туроб ака кириб келди. Сўрашдик. Ўрта бўй, унча ориқ бўлмаган гавдаси абжир, қаддам ташлашлари ёшлардек тетик бу одамнинг ёши олтмишдан ошганига ишониб бўлмасди. Пешанасидаги турмуш тирноғининг изларигина бунинг гувоҳи эди, холос. Сфтобда тобланган юзлари қип-қизариб турар, лаблари иссиқдан қовжираганига ўхшарди. Баҳорда ерга қадаладиган чигит донасини тишлари орасига олиб чақиб силаган, тупроқнинг майинлигини эзгилаб кўрган, кетмон кўтариб, қамчи ушлаган, ниҳоят, кузагда, бўлиқ кўсакдан бир сиқим пахтани суғуриб олган, оппоқ мөмиқни чангаллаб кўриб, тўқ чигитни яна тиш орасига олиб берган бармоқлар, қадоқ бармоқлар стол чизиб, гапимизга кўмаклашарди. Виз, ҳали ҳеч нарсаси демай туриб, Туроб ака ўзидан-ўзи гапирар кетди.

— Кеча кечқурун йўқлатипсизлар, оғирроқ участкамиз бор эди, ўша ерда қолиб кетдим.

— Айтдим, буни,— деди раис.

— Чап бериб юрибсиз, Туроб ака, яшириб нима қиласиз?— деди ўтирганлардан кимдир ҳазиллашиб.

— Чап берсам, бермасам, бизда ҳам бор ўшандақалари.

— Олтиталиги-я?

Туроб ака индамай қолди. Ўтирганлар бир-бирларига қараб олишди. Ҳазилнинг таги зил чиқиб қолди. Гап бориб кечаги воқеага тақалди.

Район партия комитетининг секретари Мойисей Васильевич Ким куни бўйи бизларга ҳамроҳ бўлди. Эрталаб у бизга машинасининг орқа томонига ташлаб қўйилган бир туп гўзани кўрсатди. Илдизи билан суғуриб олдингиз бу тунда олтита кўсак бор эди. Мойисей Васильевич «Политотдел» колхози идорасига кираётганимизда гўзани қўлига олди. Тўғри бориб колхоз раиси Ман-Гим Хванга кўрсатди. Қаранг-а, районнинг серҳосил, илғор колхозининг раиси гўзани кўриши билан бир хил бўлиб кетди. Қўлига ҳам олмади, у бир қарашдаёқ нечта кўсаклигини пайқаганди. Раиснинг авзойини сезган Мойисей Васильевич гўзани секин деразага қўйиб, ҳеч гап бўлмагандек ўтираверди. Кечга томон эшитсак, райком секретари жўнаши ҳамоно, раис тўппа-тўғри пахтазорга қараб кетибди.

«Правда» колхозининг далалари ёқалаб борарканмиз, кенг пахтазорнинг ўртасида колхоз раиси Иван Антонович Цойни учрат-

дик. Мойисей Васильевич бояги ғўзани унга ҳам кўрсатди. Кекса, тажрибали деҳқон Иван Антонович ғўза тупини қўлга олиб ҳавас билан унга тикилди. Кўсакларини битталаб ушлаб кўрди, гулларини санади, энг учидан бир энлик чимчиб олиб, узиб ташлади, чеканка қилди.

— Қаердан?

— Юқори Чирчиқдан.

Ҳаммамиз кулиб юбордик, раис ҳам куларди, ҳам сўраганидан пушаймон эди. Айтмаслигини биларди-я, сўраб нима қиларди.

— Бизда ҳам топилиб қолади,— деди у оҳиста.

— Қани, қаерида?

— Ҳа, энди, қидириш керак-да.

Яна кулги кўтарилди. Раис тупни қўлида ушлаганича ҳамон ҳавас билан унга тикиларди.

— Барака топсин, ҳозирки олтитадан тугдирибдими, марра ўшаники.

Раис билан хайрлашдик. Мойисей Васильевич ғўза тупини машина орқасига ташлаганича, кечгача қўлига олмади ҳам, бировга кўрсатмади ҳам. Аммо мана шу икки раисга кўрсатгани ҳақидаги хабар колхоздан колхозга тарқалибди, тилдан-тилга ўтибди. Ҳозир Туроб акага қилинган ҳазилнинг тагида ҳам ана шу гап ётарди. Деҳқоннинг орияти кучли бўлади. Туроб ака ҳам шу топда худди Мойисей Васильевич унга ҳам ўша тупни кўрсатиб, «Хўш, Туроб ака, бунга нима дейсиз?» деяётгандай ҳис қиларди ўзини.

— Олтита бўлмаса ҳам учта-тўртталиги бор,— деди Туроб ака,— хуллас, мана шу ой-

да зўр берган ютади, сал бўшаштирган бой беради-да.

— Ўт қалай, ўт?— тўсатдан сўраб қолди раис.

— Тозалашяпти. Мен ҳам ўша билан овора эдим...— Туроб ака шундай деб бизга қаради,— Асад кирди. Ота-боболаримиз Асад — ғўзангни ясат деганлар. Ғўзани ясатиш дегани нимаси? Ясатишнинг маъниси шуки, аввало унинг ўзини бегона гиёдан тозалаб, пок қилиш керак. Ана ундан кейин потирлатиб кўсак тугаверади, деҳқончасига айтганда, ғўзанинг Асадда кийган либоси шу бўлади. Озиқлантириш ҳам, суғориш ҳам, ишлов ҳам вақтида бўлиши шарт. Шундай қилинганда мўлжалдаги ҳосил қўлга кираверади.

Бир юз йигирма икки гектар пахтазор. У бошидан бу бошига бориб келгунча ғўза неча бор товланади ахир. Туроб ака билади шунини. Кеча кўриб келган пайкалидаги ғўзалар бугун қай аҳволда-ю, эртага қанақа бўлади, у турган жойида айтиб бераверади.

— Колхозларнинг техникага эга бўлиши, нима десам экан, қишлоқ хўжалигида беқиёс катта ўзгариш ясади. Мана, ўзингиз кўриб турган иккита звено — икковида ёш, эпчил, ишбилармон йигитларимиз бор. Аҳмад Ҳусанов ҳам, Деҳқон Абдуқодиров ҳам бири биридан ўтаман дейди. Қайси бири олдинда дейсизми? Иккови ҳам...

Ўтиргаклар кулиб юборишди.

— Ахир сал бўлса ҳам бирови олдиндир-ку.

— Йўқ. Иккови ҳам олдинда,— дейди сўзини такрорлаб Туроб ака.— Бирини мақтаб, бирини ерга урсам инсофдан бўлмайди. Кам-

чилиги бўлса бригаданинг ўзида ҳал қилиб оламиз... Мундоқ ўйлаб қаранг-а, мана шу жазирамада бутун ишнинг оғирини шулар қиляпти. Қизимиз-ку, аллақачон терим машинасини ўрганиб олди,— Туроб ака қўли билан девордаги плакатни кўрсатди. Унда кўҳликкина бир қизнинг — Урби Абдуқоди-рованынг портрети бор эди.

Урбиой звено бошлиғи эди. Республика-мизда турсунойчилар ҳаракати бошланганда ёш пахтакор ўз бригадири ҳузурига келди:

— Туроб ака, мен ҳам пахта териш маши-насини ўргансам.

Қизнинг қалбидаги жўшқинликни дарров пайқаган Туроб ака унинг гапини охиригача ҳам эшитмади.

— Тўғри ўйлабсан, қизим. Яхшилаб ўр-ган, ўзимизнинг бригадада терасан, маъқул-ми? — Қиз севиниб кетди, шу кундан бошлаб янги касб қучоғига отилди. Мана ҳозир Ур-биой янги пахта териш машинасини мукам-мал ўрганиб олди. Бригада ерининг ярмидан кўпи яхлит, машина теримига мосланган. Бу йил бригаданинг ўз теримчиси теради бу пах-таларни. Урбиой пўлат машинасини шайлаб, стартда турибди.

Туроб ака ишнинг оғири механизмлар зиммасига юклангани, механизаторлар эса колхоз ишлаб чиқаришининг асосий кучи эканлигини мамнуният билан сўзлар экан, худди шу ерларда киши бошига бир гектар, баъзи жойларда ундан ҳам оз ер тўғри кел-ганда ҳам ҳосил ҳозиргисидан анча паст бўл-гани кўз олдингизга келарди. Энди-чи? Ҳар кишига тўрт гектардан тўғри келади. Шун-да ҳам сарф қилинаётган меҳнат аввалгиси-

дан кам, ҳосил эса анча ортиқ. Бригада ўтган йили гектаридан ўттиз беш центнердан ҳосил кўтарди.

— Тағин ҳам парваришни етказолмадик. Бўлмаса, уч-тўрт центнер оширишнинг иложи бор эди,— дейди Туроб ака.

— Ҳиссасини бу йил чиқарарсиз?

Туроб ака сукут сақлар экан, раис жавоб қилди:

— Ҳиссасини дейсизми? Ҳақини қўймайди Туроб ака. Айтдим-ку, ўттиз йилдан бери бригадир бўлиб, бирон йил ўттиз центнердан кам олганини билмайман. Албатта, у пайтларда бригаданинг ери ўттиз-қирқ гектар атрофида бўлар эди.. Ҳозир-чи? Қаранг, кичикроқ бир колхоз дейсиз. Қирқ бешдан кўтармоқчи.

— Қирқ беш? Қирқ икки центнердан эмасмиди?

— Тўғри. Ҳозир тушунтириб бераман,— деди Туроб ака ва ён томондаги стулда ўтирган район ижроия комитетининг раиси Йўлдош Иброҳимовга ўгирилди,— фурсатдан фойдаланиб бир нарсани айтмоқчиман Йўлдош ака, кечаги йиғилишни яхши ўтказдинглар, шундай қилса бўлар экан-ку. Бригадирнинг руҳи ҳам кўтарилади, билмаганини билиб олади, тажрибасини ўргатади. Қуруқ ваъзхонликдан не фойда.

Яхши ташаббус, пухта ўйлаб ўтказилган тадбир ҳамма вақт қўллаб-қувватланади, кишиларда меҳнат завқ-шавқини алаңгалатиб юборади. Районда ўтказилган бу йиғилиш ана шундай кўтаринкиликка сабаб бўлдики, Туроб ака ҳам ҳозир шуни айтяпти.

...Эртага жонажон партиямиз Марказий

Комитетининг пленуми очиладиган кун. Кечки пайт. Радиодан пленум шарафига тортиқ қилинган меҳнат совғалари — рапортлар эшитилиб турибди. Колхознинг шинам шийпонида, ҳовуз лабидаги чорпояда кўрпачалар устида пахта бригадаларининг бошлиқлари, агрономлар, партия ташкилотларининг секретарлари, раислар ва уларнинг механизация бўйича ўринбосарлари чой ичиб, гурунглашиб ўтиришибди. Бу ўтириш расмий мажлисга сира ўхшамасди, шу билан бирга тўй-томошадан ҳам фарқ қиларди. Пахта усталари Нурмамад Имомов, Ким Ден-Нак, Раҳимахон Давидовалар қаторида «Ленинизм» колхозининг бригадири Туроб Ҳамроев ҳам ўтирарди.

Одатдагидек узундан-узоқ доклад бўлмади. Чой устидаги суҳбат деб аталган бу йиғилишда ҳар ким ўз тажрибасини гапирди, гап орасида билмаганини сўраб олди, луқма ташлаганга жавоб қайтарди. Агроном ўз маслаҳатини берди, механизатор машинасининг «саломатлигини» айтиб берди. Ҳар бир бригадир ана шу ўтиришда ўз имкониятларини чамалаб, эртага очиладиган пленум шарофатига қўшимча центнерлар беришга ваъда қилди. Районда «Чой устидаги суҳбат»гача мажбурияти қанча эди-ю, ундан кейин қанчагача ошди?» — деган иборанинг тарқалиши шу ердан бошланди. Суҳбат анчагача давом этди ва жуда мароқли ўтди. Ўтирганлар худди бир оила аъзоларидек, борини баҳам кўрадиган, йўғига қарашадиган бўлиб тарқалишди. Бу суҳбатдан шундай таассурот қолдики, колхоз ишлаб чиқаришининг асосий командирлари бўлган бригада бошлиқлари билан

тез-тез ана шундай тажриба алмашиш суҳбатлари ўтказиб туриш ниҳоятда зарур экан. Агар район ташкилотлари каноф ва маккажўхори экувчи бригадирларнинг суҳбатини ҳам ўтказсалар яхши бўлур эди. Туроб ака ана шу ўтиришда бригада аввалги мажбурияти устига яна икки центнер қўшганини айтган эди. Ғўзанинг шу кеча-кундуздаги ривож — Асадда кийган либоси бемалол қирқ беш центнерга етказиш имконини беради. Туроб аканинг қирқ бешга бел боғлагани ҳам шундан.

Туроб ака яшил денгиз соҳилидан оҳиста юриб, узоқлашди. Онда-сонда энгашар, ўт юлиб олар, яна йўлида давом этарди. Бораркан, атрофида тўхтовсиз шитирлаётган товуш — кетма-кет тугилаётган кўсакларнинг шўхлиги кекса дехконнинг дилини қувонтирарди.

1960 йил, июль

Куз барвақт тушиб, ҳавонинг қош-қовоғи осилди-қолди. Гоҳ шивалаб, гоҳ шаррос ём-ғир қуяди. Булут қуёш бетига парда тортгани тортган. Каттадан-кичик — шаҳарликми, қишлоқлик — пахтани йиғиб-териб олиш ташвишида...

Эрталаб редакцияга келсам «Правда»нинг Ўзбекистондаги мухбири В. Вельмицкий мени йўқлатганини айтишди. Телефон қилдим. Келадиган бўлди.

— Дўстим,— деди елкамга қўл ташлаб Вельмицкий,— «Правда»ни Ўзбекистонда чиқарадиган бўлдик...

Уруш йили эмасми, юрагим бир орзиқиб тушди. «Нима гап ўзи?» дегандай унга тикилдим.

— Партия Марказий Комитетининг кўрсатмаси шундай. «Правда»нинг сайёр редакциясини ташкил қиламиз. «Правда» пахта учун! Қалай, маъқулми?

Мен очиги бу янгиликдан ҳанг-манг бўлиб қолгандим. Ахир отахон газетамиз «Правда»нинг Ўзбекистонда чиқарилиши —

бу журналистикамиз тарихида сира бўлмаган — биз учун жуда катта воқеа эди.

— Нега ағрайиб қолдинг?

— Йўғ-э, жуда яхши бўлибди...

— Тайёрлигингни кўравер... Фикр-мулоҳазаларингни қоғозга тушириб қўй. Кечқурун учрашамиз.

Куни бўйи ишлолмадим. Бу воқеа мени тамомила ўз комига тортиб олганди. Биринчидан, «Правда»нинг шу ерда, ўзбек тилида чиқарилиши катта бир тарихий факт бўлса, иккинчидан, пахта йиғим-терими даврида чиқарилиши ВКП(б) Марказий Комитети, Совет ҳукумати, Давлат Мудофаа Комитетининг пахтага қанчалик катта аҳамият бераётганини, ўзбек деҳқони етиштирган пахта шунчаки қишлоқ хўжалик маҳсулоти бўлиб қолмай, фронт учун қурул-яроғ, озиқ-овқат қанчалик муҳим бўлса, бу ҳам ўз аҳамияти билан шу қаторда турганини кўрсатарди.

Республика пахтакорлари йил бошида ўзларининг 1 қурултойларига тўпланиб, бу йил мамлакатга бир миллион тонна «оқ олтин» етказиб берамиз, деб эл-юрт олдида аҳд-паймон қилган, онт ичган эдилар. Бу қасамёд етти яшардан етмиш яшаргача — ҳам-манинг фикр-ёди, мақсад-тилагининг ифодаси эди. Бу қасамёд фронтда жанг қилаётган азаматларга мадад, уларнинг ўрнини сездирмаслик, улар учун ҳам меҳнат қилаётган ота-оналари, қаллиқлари, укаларининг аҳди-паймони эди. Кузакда, пахтани йиғиб-териблиш палласига келиб, икки-уч сменалаб ишлаётган ишчи, инженер-техник ҳам; бир ўзи икки-уч кишининг ўрнида қолган олим ҳам; студент, ўқувчилар ҳам шу ташвиш билан

кун кечира бошладилар. Пахтакорнинг қасами ҳаммамизнинг қасамимиз, дерди улар.

Орадан сал ўтмай «Правда» пахта учун!» номли газетанинг сайёр редакцияси сафарга отланди. Отланганда ҳам кўч-кўрони, довдастгоҳи билан. Махсус вагонда редакциянинг машинасидан тортиб қоғозигача, очиқ вагонга эса машина ортилган. Редакциямиз ишни Фаргона водийсидан бошлади. Область марказларида тўхтаймиз. Ҳар хил форматда газета чиқарамиз. Газеталаримизнинг нусхаларини кўпинча «Қанотли почтачилар» — самолётлар тарқатарди. Бу нарса — газеталар ўз вақтида етказилиши билан бир вақтда мусобақадор областлар, районлар, колхозларда терим суръатини оширишда матбуотнинг таъсир кучи қанчалик зўр эканини яққол намойиш қилар эди.

Бутун республика фронт учун, душман устидан ғалаба қозониш учун меҳнат қилаётган оғир кунларда ишчи ҳам, хизматчи ҳам, зиёли ҳам деҳқон билан ёнма-ён туриб мамлакатга пахта етказиб беришни ўзининг шарафли бурчи деб билди, оби ҳавонинг ёмон келгани, барвақт қиш бошланганлигига қарамай, йиллик планни шараф билан адо этди.

Бундан йигирма беш йил муқаддам 1944 оғир уруш йилининг пахта хирмони ана шундай қад кўтарган эди. Шаҳарнинг қишлоққа, корхонанинг колхозга моддий-техника ёрдами, мутахассисларнинг кўмаги ҳақида алоҳида ёзиш керагу, аммо деҳқон билан ишчининг, шаҳар билан қишлоқнинг ҳамкорлигини, социалистик хўжаликнинг куч-қудратини лоақал мана шу машаққатли хирмон-

нинг ўзи бутун оламга кўз-кўз қилиб турарди.

Мана шу йилни эслаганда, кўпинча колхозлар янги ташкил этилган пайтларда яратилган ва машҳур бўлган қўшиқнинг «Яшасин дунёда доим, ишчи-деҳқон бирлиги...» деган сатрлари эсга келади.

Ҳа, бу қўшиқ катта-катта йиғинларда айтилар, радио орқали берилар, халқ орасида кенг тарқалган эди. Ҳозир бу қўшиқни деярли эшитмаймиз. Биз-ку шундай, аммо ҳозирги ёш авлод-чи? Табиийки, уларга аввало қўшиқнинг сўзлари галати туюлади. Наинки, ёшлар, ўзимизга ҳам шундай кўринади. Ахир бугун ишчи-деҳқон бирлигисиз ҳаётимизни тасаввур қилиб бўладими? Бошқачароқ қилиб айтганда, этдан тирноқни ажратиб бўладими? Октябрнинг ҳаётбахш қуёши деҳқоннинг даласига нур сочиб, косибнинг ҳовлисига кириб борган муборак айёмда ишчи билан деҳқоннинг забардаст қадоқ қўллари бир-бирини маҳкам қисиб ушлаганча бу табаррук удум халқимизнинг қон-қонига сингиб кетди. Асрлар бўйи шу орзу-умид билан яшаган халқ ниятига етганидан беҳад шод эди, шодлигидан қўшиқ куйлади, куй яратди. Ушалган орзусининг рамзи — «Ўроқ ва Болга» озодлик, эрк ва бахтимиз байроғининг тамғаси бўлиб қолди. Ишчи-деҳқон бирлиги, ҳамкорлиги ҳаётимизнинг мазмуни бўлгани, онгимиз, қонимизга сингиб кетгани, бусиз социалистик жамиятимизни тасаввур этиш қийинлигидан бўлса керак, махсус конструкторлик бюрolari, заводлар қишлоқ аҳли учун янги машина яратиб берса оддий, **варурий** иш деб қараймиз; пахта ташишга

қийналмасин, деб янги автоприцеплар тай-ёрлаб беришига ўрганиб қолганмиз. Чўлларни ўзлаштиришда сув ерга сингиб кетмасин, исроф бўлмасин дея цемент ариқлар ясаб берса; авиация деҳқон хизматида бўлса; энергетиклар қишлоқни нурафшон этиб, устахоналарни ёритса; баландликка сув чиқарадиган насосларни ишга солса сира ажабланмаймиз. Мирзачўлни ўзлаштириш оммавий тус олганида бутун мамлакат, қардошларнинг мадад бергани, улкан саноат корхоналарининг беқиёс кўмаклари ишчи-деҳқон бирлигининг, халқлар дўстлиги, аҳил-пайвандлигининг ёрқин тимсоли эмасми.

Республикамизда қурилган ва қурилаётган ирригация иншоотлари ўзининг кўлами жиҳатидан ҳам, қуввати жиҳатидан ҳам жаҳонни қойил қолдирмоқда, ишчи-деҳқон бирлигининг, социалистик деҳқончилигимиз куч-қудратининг афзаллигини намоиш қилмоқда.

Қишлоқда бундан қирқ йиллар муқаддам неча хил касб бор эди? Деҳқончилик. Йирикроқ, ўзига дурустроқ қишлоқда темирчилик, тақачилик, ёрлақаса аравасозлик... Бу касбларни бармоқ билан санаса бўларди. Тошкентнинг биқинидаги Аччи қишлоғидан тонг қоронғисида йўлга чиққан киши этигига нағал қоқтириб қайтиб кетишга улгуролмасди, эртасига йўлга чиқарди. Қонқусдан тушган деҳқон битта кетмон деб кунини ўтказарди. Кечагина эмасмиди шулар. Бунини ўз кўзи билан кўрмаганларга галати туюлади. Худди ўша деҳқоннинг ўғил-қизлари ва неваралари ҳозир механизатор-деҳқон, ирригатор-деҳқон, инженер-деҳқон, бинокор-деҳқон,

қон, энергетик-деҳқон, селекциячи-деҳқон... бунга ҳам шунчалик ўрганиб қолганмизки, бошқача бўлишини сира тасаввур қилмаймиз.

Юртимизга тез-тез чет эллик меҳмонлар келиб туради. Мабодо, улар қишлоқда ҳозир неча хил касб кишилари бор, деб сўраб қолгудай бўлса дабдурустан ажабланиб қарайсан киши. Негаки, биз қишлоқда кўрган-билганларимизга ўрганиб қолганмиз. Шу туфайли, қишлоқ билан шаҳарликларнинг касб-корини санаб ўтирмаймиз, бунга зарурият ҳам йўқ. Борди-ю санамоқчи бўлсак, саноғига етолмаймиз. Колхоз сўзи ўзбек тили луғатидан ўрин олганига нари-бериси билан қирқ йил бўлди. Бироқ бу сўзга биз шунчалик ўрганиб қолганмизки, унинг эндигина қирчиллама ёшга кирганини ўйлаб ҳам кўрмаймиз, бу ҳаёлимизга ҳам келмайди, гўё она тилимизда шундай сўз бўлган ва бундан кейин ҳам шундайлигича қолади. Бу сўз ҳаммамизнинг ҳаётий эҳтиёжимиз ифодаси бўлиб, тилимизни бойитди.

Ишчи, хизматчи, инженер-техник ходим, зиёли қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасини мустаҳкамлашга кўмаклашишгина эмас, ҳатто зарур бўлиб қолганида этак тутиб пахта даласига чиқади, шофер бўлиб машинасига ўтиради, механизатор бўлиб бункердан пахта тўқади. Беминнат қилади бунини, қалб даъвати билан қилади, эл-юрт олдида ўз гражданлик, ҳамкорлик бурчини бажариш учун қилади. Чунки у бу ишни эл-юрт учун, ўзи, давлати учун қилаётганини яхши билади. Ўша, огир уруш йилидаги бир мисолнинг ўзи бунини яққол кўрсатиб турибди.

Ўзбек деҳқонининг қардошлар дастурхонига қўшадиган ҳиссаси асосан, пахта! Пахтакор ўз касби билан қанчалик фахрланса, ишчи ҳам, хизматчи ҳам шунчалик фахрланади. Мамлакатимиздаги неча-неча тўқимачилик корхоналарининг коллективлари пахтага кўз тикиб туришади. Пахтакорнинг иши билан қизиқишади, унинг муваффақияти билан баб-баравар қувонишади... Пахтамизнинг довруғи Ватанимиздагина эмас, жуда кўп хорижий мамлакатларда ҳам маълум.

Бундан ниҳояти 25 йил муқаддам ўзбек халқи бир миллион тонна пахта етиштириш учун курашган эди, эндиликда биз мана, неча йилдирки, тўрт миллион тонна атрофида хирмон кўтаряпмиз.

Мамлакатимиз пойтахти Москвада колхозчиларнинг Бутуниттифоқ III съездида республикамиз колхозларининг вакиллари қардош халқлар деҳқонлари қатори ишчи-деҳқон бирлиги, ҳамкорлигининг буюк самарасини бутун жаҳонга яна бир бор намоёниш қилдилар.

1970 йил, январь

— Ўзбеклар қанча кишига бошпана бера оладилар?

Усмон Юсупов ўрнидан турди:

— Қанча лозим бўлса шунча кишини ўз бағрига олади, Иосиф Виссарионович.

Даҳшатли урушнинг огир кунларида Давлат Мудофаа Комитетида бўлиб ўтган эшик-зод бу.

Сал ўтмай шаҳримиз кўчаларида ҳар хил миллат, турли элат болаларини етаклаб бораётган Шоаҳмад ака, Баҳри опаларни, опичиб олган Оқилхон акаларни, бағрига босиб бораётган Лутфихон аяларни кўрдик. Аравага юк ортган чол йўл азобидан ҳориб-чарчаган икки аёлни бошлаб, маҳалласига олиб келаётибди. Чойхона олдидаги гулзорда ҳар хил тилда гаплашаётган қариялар, аёллар, ҳали бу даҳшатнинг нималигига тушуниб етмаган гўдаклар чуғурлашиб туришибди. Чойхона тепасидаги болохонага жой ҳозирланаётибди. Бошидаги ойимдока рўмоли қийшайиб, бир учи ерга тегай деб бораётган кампир ўз тенги ҳамроҳининг юкини енгиллатиб, битта тугунини кўтариб олгани-

ча, ҳаллослаб, жавраб боради: «Бош омон бўлса дўппи топилади, гиргиттон, феъл кенг бўлгандан кейин жой торлиги қаёққа борарди...» Аёл кампирнинг гапига тушунмайди. Раҳмдил кўзларига тикилади, тушунгандай бош ирғайди, унга сари кампир тушунтиришга ҳаракат қилади: «Хорош, хорош... Дил тортдими, тил топилади, майли. Йиғлаган плохо... Мама, сестра...» Ҳамроҳи кулиб, украинча жавоб қилади...

Ўша даҳшатли кунларнинг бирида, ғира-шира оқшом пайтида шундай бир воқеа содир бўлганди: Тошкент вокзалига катта эшелонда келган болалардан саккиз-тўққиз яшар Остап синглиси Лесяни олағовурда йўқотиб қўйди. Шу дақиқадан бошлаб, кўзидан ёш аримади, тиними йўқолди, дод солиб йиғлайдиган бўлиб қолди. Болалар уйидаги тарбиячилар қидирмаган жой қолмади, синглиси топилмади. Ниҳоят, болани Маҳкам ака тарбиясига олди. Олди-ю, уйда ҳам тиним бўлмади. Остап турса ҳам, ўтирса ҳам, еса ҳам, ичса ҳам йиғларди. «Онам жон бераётганда, биттаю битта уканг, уни ташлама», деган эдилар деб, ҳамманинг юрагини эзарди. Маҳкам ака болани етаклаб, шаҳар кезди, бормаган жойи, кирмаган кўчаси, қоқмаган эшиги қолмади. Кечга томон трамвайда боришаркан, Остап бирдан «Леся!» деб бақриб юборди. Маҳкам ака болани етаклаб пастга тушди. Остап ғира-ширада кўча бўйлаб «Леся»лаб бақриб борарди. Улар ўртаси гулзор чорраҳага етишганда кўчанинг нариги томонидан «Остап!» деган қўнғироқдай овоз эшитилди. Лесяни етаклаб бораётган аёл таққа тўхтади. Бир-бирига туташган кўча ўртаси-

даги хиёбон кўкида икки норасида жигаргўшаларнинг овози янграб, акс садо бера бошлади: «Оста-ап! Ле-е-еся?» Улар топишишди. Оқшом пардаси қоплаган кўча, хиёбонда қуёш чарақлаб кетди, мисоли.

Акс садоси билан бир қориндан тушган икки қалъни туташтирган мана шу қўнғироқ овозлар ҳамон қулоқларим тагида жаранглаб тургандай... Остап, Лесяларнинг номлари билан атаса арзигулик шу кўча, шу хиёбон, меҳригёе кишиларимизнинг оқибатлари олдида ҳар қандай даҳшатнинг юзи тескари бўлади...

Бўйрадек кулбасини ҳам, туя кўзидек кулчасини ҳам хонавайрон бўлган қон-қардошлар билан беминнат баҳам кўрган тошкентликлар ўша йили шаҳар аҳолисидан бир ярим баробар кўп кишини бағрига олди. Урушдан азиз чекканлар ўзбек оғасининг қалбида кулбасини, кўзларида ватанини кўрди. Нафасдек азиз дўстликни ҳис этди...

Мамлакатимизнинг икки ерида — Белоруссия ўрмонзорида, ҳамда Фарғона водийсида Топиболдиев номига қўйилган қишлоқ бор. Бир номдаги бу икки қишлоқ икки халқнинг — белорус ва ўзбек халқининг дўстлиги, қон-қардошлиги, меҳр-оқибати тимсоли бўлиб қолди.

Ўзбек йигити Мамадали урушнинг даҳшатли кунларида Белоруссия ўрмонларида партизанлар билан бирга жанг қилиб, қон тўкди, оғасининг ерини душмандан ҳимоя қилишда оғир ярадор бўлди. Душман босиб олган ерда, ҳар дақиқада хавф-хатар даҳшат солиб турган бўлишига қарамай белорус аёли ўзбек йигитини ўз бағрига олди. Яраси-

ни даволай бошлади. Улар она-бола тутинишди.

Бундан икки йил муқаддам Белоруссияда ўзбек йигити, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Мамадали Топиболдиевнинг белорус онаси билан учрашганини кўрган эдим. Бу учрашувни сўз билан айтиб бериш, ёхуд расмда чизиб кўрсатиш қийин. Уни кўриш керак эди. Мункиллаб қолган нуроний кампир паҳлавон йигитни бағридан қўйиб юбормасди, юм-юм йиғларди, «халоскорим» дерди кампир; «меҳрибоним» дерди йигит. Қалбларни ҳаяжонга соларди, ҳаёт-мамот жангининг даҳшатларини эслатарди бу учрашув.

...Баҳор кунларининг тонг палласида ногаҳон шаҳри азмимиз ларзага келди. Гул япроғидаги шабнам доналари қуёш бетини кўрмай дув тўкилди. Мусаффо кўкни чанг-тўзон қоплади. Иморатларнинг оёқлари қалтираб, тиззалари букилди, қобиргалари қарсиллаб, кўплари синди. Этлари парча-парча бўлиб кетди, ўпкаси қарсиллади, аммо алгов-далгов бўлган юрак бардош берди!

Азизу мўътабар замин! Она ер! Гардингни кўзларимга тўтиё қилгум, табаррук тупроқ! Сенга на бўлди? Нега бунчалик безовталандинг? Нохуш туш кўрдингу қўрқиб, сескандингми? Ё ўша даҳшатли йил — фарзандларинг орасидан чиққан, одамгарчилик қиёфасини йўқотган, эллар-элатлар, лўстлар-миллатлар орасига низо солиб, сени топтаган, тупроғингни қонга белаган бир гала ёвузлар — фашист йиртқичларининг одамзот бошига солган кулфатлари тушингга кирди-ю, ғазабдан силкиниб, сесканиб тушдингми? Сени ҳаминша ардоқлаётган миллион-мил-

лион қобил, яхши ниятли, пок қалбли фарзандларинг орасида бир ҳовуч газандалар ҳам бор экану сен уларни ҳам бағрингда олиб юрганингдан хижолатдамидинг? Шулар тушингга кириб, безовта қилдими? Ахир, азамат фарзандларинг ўша фашизм деган иллатдан мамлакатлар, халқларни халос қилганига чорак аср бўлди-ку. Ҳа, дарвоқе, сенинг улкан умринг ҳисобида чорак аср дегани бир кеча ё бир кун ҳисобига тўғри келса керак. Ўша одамлар бошига қиргин солган, неча миллионларнинг ёстиғини қуритган уруш бамисоли кеча бўлиб ўтгану, сен ҳам ҳориб-чарчаб ухлагансан, тушингда шуни кўргандирсан, безовта бўлганингнинг боиси ҳам шундандир. Аммо ўзинг безовта бўлдингу, тинч, осойишта, фароғатда яшаётган миллиондан ортиқ нуфузли азим шаҳарни ҳам алғов-далғов қилиб юбординг-а.

Азиз она ер бамисоли фарзандларини ҳам бевақт безовта қилиб юборганидан хижолатда эди. Хижолат билан кўзларини уқалар, киприклари пирпирар, қаддини ростламоқчи бўлар... Ниҳоятда эҳтиётлик билан ҳаракат қиларди-ю, ҳар бир ҳаракатида тебраниб турарди...

Ижод аҳли тунларни бедор ўтказди. Кумуш тонгни қарши олмаса кўнгли жойига тушмайди. Нафасдек азиз дўстлик ҳақидаги асарининг янги бобига нуқта қўйиб, ўрнидан турган адиб, очиқ тонг ҳавосида нафас олгани айвонга чиққанида, даҳшатли гумбурлаш билан ер қимирлади. Шароф Рашидов жадал трубкани олди, гаплашди. Кейин шаҳарга кириб борди. Вайронагарчиликнинг ҳисоби йўқ эди. Сочиқ билан бошини ўраб олган

ярадорни кўрди, «тез ёрдам» машиналари визиллаб ўтиб турарди, бола кўтариб олган аёллар, қарияларга дуч келди. Шаҳарни айланиб чиқди.

Ногаҳон силкиниш содир бўлган дастлабки соатлардаёқ, халқимизнинг қалби, ақли, гидроки, раҳнамоси, суянган тоғи — партия-миз Марказий Комитети оёққа турган эди. «Энди нима бўлади?» деган табиий, шу билан бирга нафасдек ҳаётий ташвиш титраётган телефон, телеграф симларидан оқиб, бутун мамлакатга таралар, нафасдек азиз дўстларнинг қалб даъватини — «биз бормиз» деган нидосини олиб қайтарди, мисоли.

Шаҳар харобалари оралаб ўтиб бораётган Леонид Ильич Брежнев, Алексей Николаевич Косигин, Шароф Рашидович Рашидовларга дуч келган ҳар бир киши уларнинг ташвишли ва меҳрибон боқиншларида шуни сезиб, ҳис этарди, дадил ишонч билан кўнгли таскин топарди, ногаҳон офат харобалари устида голиб солдатдек одим ташларди. Одамларнинг саросимага тушмагани ана шу ишончдан эди. Интизомлилик шундан эди. Ҳар кимнинг одатдагидек дастгоҳи ёнига келгани шундан эди. Ярим соат ичида шаҳар милиция ходимлари ўз постларида пайдо бўлгани, деворлари дарз кетган хонада бошига тахтани соябон қилиб, «Тез ёрдам» телефонлари ёнидан жилмаганлар, транспорт, электр қуввати, радио, сувни тўхтатмаганларнинг ишонгани шундан эди. Шу соатларда бутун мамлакатда нон шаҳри, тинчлик шаҳри, дўстлик шаҳри Тошкент номи такрорланарди. Ҳаво лайнерлари шу томон учарди. Қурилиш материаллари ортган, юртимизнинг

узоқ-узоқ шаҳарларига бориши лозим бўлган эшелонлар маршрутини ўзгартириб, шу томон йўл олганди.

Қардошлардан, даставвал катта оғамиз Россиядан, бахтимиз бешиги Москвадан, Ленин шаҳридан, Украинадан, Белоруссиядан; ён қўшниларимиз Тожикистон, Туркменистон, Қозогистон, Қирғизистондан; Кавказлик оға-инилар — Гуржистон, Арменистон, Озарбайжондан; Болтиқ бўйидаги азизлар — Литва, Латвия, Эстониядан, Молдавиялик дўстлардан хушхабарлар келди: «Бинокорларимиз дов-дастгоҳлари билан йўлга чиқишли...», «Материалларни ҳам ўзимиз олиб борамиз, хотиржам бўлинглар», «Эшелон йўлга чиқди», «Архитекторлар лойиҳа тузишга киришди...»

Азиз ҳамшаҳар! Бундай хатлар, рақамларни бир неча марта ўқигансизлар. Такрорлашга ҳожат йўқлиги Бунда ку бутун-бутун республика, йирик шаҳарларнинг беминнат дўстлиги, оқибати. Айрим кишиларнинг қалб ҳароратларини айтмайсизми. Портфель оламан деб йиғиб юрган пулимни юбордим, болалар богчаси қуарсизлар, деган қизалоқдан тортиб, маошидан ўттиз сўм пулни ажратиб, «муҳтож кишига беринглар, байрамда боласига кийим олиб берсин» деган ишчигача, опа-сингил пенсионерлар ўз жамгармаларини тўплаб, бутун бир уй сотиб олганлари, уруш йиллари туз тотган шаҳримизга бизнинг кўмагимиз, деб юборганларни айтмайсизми!

Тошкентга бамисоли бутун мамлакат кўчиб келди. Ҳар кўча, ҳар хиёбонда, чорраҳа-майдонда турли тилларда гаплашаётган,

гурунг қурган, қўшиқ айтиб, ўйинга тушган бинокорларни, қардошларни кўрардингиз.

Ер қимирлаган кундан уч ҳафта ўтмаёқ янги Йўлдош шаҳарнинг биринчи иморатига пойдевор қўйилгани-қурилиш суръатининг қанчалик жадаллик билан олиб борилганидан далолат беради. Уч йилда барча қардош республикалар, Москва, Ленинград, Тошкент бинокорлари ҳамкорликда кўламин ва мураккаблиги жиҳатидан қурилишлар тарихида мисли кўрилмаган ишни бажардилар. Янги — дўстлик шаҳри Тошкент қаддини кўтариб, савлат тўкиб турибди. Янги Йўлдош шаҳарлар, янги даҳалар, янги маҳаллалар барпо этилди. Қанча уй, қанча мактаб, ошхона, магазин, болалар муассасалари — бу рақамларни сиз яхши биласиз, муҳтарам китобхон.

Йиллар ўтар. Тарих саҳифалари авлод-авлодларга олтмиш олтинчи йил баҳоридаги Тошкент офати ва кишиларимизнинг жасоратини етказар. Ана ўшанда келажак авлод фарзандларига девор ва пештоқларига қардош шаҳарлар номи нақш этилган иморатлар буюк дўстликнинг, ҳамиша нафасдек азиз дўстликнинг жонли гувоҳи, сўнмас тимсоли бўлиб гавдалангусидир.

1969 йил, август

Меҳмонлар бирин-кетин узун стол атрофидан жой олишди. Кенг, ёруғ хона аллақандай ёқимли бўй — дераза нарёғидаги гулзордан таралаётган, столдаги гулдонларда диркиллаб турган анвои хил гуллар атри билан тўла, лиммо-лим бўлганидан, димоғини чор қилар, ҳали қуёш иситиб улгурмаган салқин шабада ҳам гуллар ҳиди билан шодон уиноқлаб, роҳат бахш этар, кишининг руҳий ҳолатида ажиб бир ҳиссиётни уйғотардики, булар бари юзларга қалқиб, беихтиёр табассумга мойиллик, чеҳраларга гулгунлик, гулчирой, касб этарди.

Бу очиқ чеҳралар фақат мусаффо ҳаво, кенг хона, гуллар ҳидидангина эмасди, албатта. Аввало меҳмонлар билан самимий, ёқимли табассум-ла саломлашиб чиққан, стол тўрида салобат ва камсуқумлик, вазмин ва теран фикрли, нозик дид ва ўткир зеҳнни инсоний илтифот кафтига қўйиб, оҳиста суҳбат бошлаган мезбон Фахриддин аканинг кўнгилдан сув ичаётганлар чеҳрасидаги акси эди. Кўнгилдан кўнгилнинг сув ичиши шу бўлса керак-да, асли.

Икки минг йилнинг нарёғи-берёғига бориб тақаладиган Фарғонанинг тарихи ҳам, ҳозир шу топда очиқ деразадан ҳайқириб кирган ҳаёт сурони — пастда, ҳув анави кўз илғайдиган жойда ишлаётган экскаваторнинг овозигача — кимдир туриб, деразани ёпди, хонага жимлик чўкди — ҳаммасини шошилмай лўнда-лўнда қилиб гапириб бераркан, ўтирганлар бамисоли водий бўйлаб сайрга чиқишди, каналлар ёқалаб, пилла қурти гамида бир чеккадан каллакланаётган тутзорлар ёнидан юришар, бепоён пахта далаларида қизлар қошига ўсма тортгандек, эгатларга тортилган ям-яшил чизмадек бир-иккитадан барг чиқарган мурғак гўзаларни томоша қилишарди. Худди ана шу ниҳоллардан бу йил олти юз минг тонна ҳосил олишга аҳду паймона қилган фарғоналикларнинг ҳимматини жасоратини гапираркан, меҳмонлар кўз олдиди ана шу улкан хирмон намоён бўларди. Зероки, Фахриддин аканинг лафзида ишонч, ишончида ирода, иродасида буюк қудрат сезилиб турарди. Касб-кори ирригатор бўлган бу одам шу кабинетда туриб, бутун областдаги сувнинг шу паллада қаёқдан оқиб, қаёққа тўкилаётгани-ю, қаерда камайиб, қаёққа буриб юборишни, қайси артезиандан қанчадан сув отилиб чиқаётганини, эртага қанча бўлишигача айтиб бера оларди.

— Бу йилги аҳвол оғир. Шунча ишлаб, бунчалик сув танқислигини билмайман,— дейди Фахриддин ака.

Воажаб! Олти юз минг тонна-ку, Фарғона тарихида бўлмаган марра! Шунга бел боғлаган область раҳбари сув танқислигини ҳеч чўчимай, бамайлихотир гапиради-я. Йўқ. Ба-

майлихотир деб бўлмайди. Ташқаридан шундай кўринган бамайлихотирлик замирида кучли ирода бор. Коммунистга хос ишонч, ирода бор. Интернационалистга хос дадиллик, шижоат, дунёқараш бор.

Сув танқислигини бартараф қилиш режаларини, қазилган, қазилаётган артезиан қудуқларни гапираркан, Бешариқда 460 метр чуқурликдан челақнинг тагидек қувур орқали отилиб чиқаётган сув ҳовузчасида ювинганим, болаларнинг чўмилгани кўз олдимга келди.

— Булар ҳаммаси коммунистлар бошчилигида, кўпмиллатли аҳил халқимизнинг: 112 миллат ва элат вакиллариининг куч-ғайратлари, ижодий меҳнатлари билан бажарилади. Бунга ишончимиз комил!

Ёнимда ўтирган меҳмоннинг блокнотига 112 рақами катта қилиб ёзилгани, охирига бирамас учта хитоб белгиси қўйилганини кўриб қолдим. Бу рақам унга бутун область, унинг партия ташкилоти эришаётган ютуқларнинг мағзи-маъноси нимада эканлигига жавоб бўлиб туюлган бўлишига, дўстлик, интернационал улкан оила, уни оқилона қовуштира олган партия ташкилоти нимага қодир эканлигига жавоб бўлганига сира шубҳа қилмаган эдим. Кейинчалик буни мен тўрт кунлик сафар давомида унинг чеҳрасида, миннатдорона оташин нутқларида ва ниҳоят, ҳамюрти, уруш йилининг шамоли учириб келган украин ўғлони шу ерда, ўзбек оиласида, қувалик Ҳайдаровлар хонадонида тарбия олиб, вояга етган, ҳозир серфарзанд оила бошлиғи Мусулмонқул ўттиз йилдан кейин ўз жигари — акасини топгани акс эт-

тирилган кинолентани кўриб, кўзларида ёш қалққанида сездим.

Кечагина Республикамизда бўлиб ўтган, халқлар дўстлигининг ёрқин намоёйишига айланган Совет адабиёти кунлари бир гуруҳ ёзувчиларга ҳамроҳ бўлиб Фарғонага бориш насиб қилди. Қучоқ-қучоқ гуллар, гуллардан ҳам чиройли чехралар... Нон-туз насиба тутиб, пешвоз чиққан областнинг энг табаррук кишилари. Табассум, ўйин-кулги, музика садолари остида шаҳар томон йўл оларканмиз, биринчи ташрифимиз энг муътабар даргоҳ — область партия Комитети бўлди. Юқорида зикр этилган залда меҳмонларни биринчи секретарь, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Фахриддин Шамсиддинов қабул қилди. Кекса, кўпни кўрган тажрибали партия раҳбар ходимининг қисқа муддатли самимий суҳбатда айтганлари меҳмонларда чуқур таассурот қолдирдики, бу нарса бутун сафар давомида сезилиб турди. Фахриддин акадаги босиқлик, камсуқумлик, ҳуда-беҳудага ҳовлиқмаслик, баландпарвозлик ёт бўлган хислатлар, юзларида ҳамиша ёғилиб турган меҳр — бу ажойиб фазилатлар бамисоли областдаги раҳбарларга, аниқроғи, биз учрашган, ҳамсуҳбат бўлган партия ходимларига шундоққина кўчганга ўхшайди. Бир мен десам, меҳмонларимиз ҳам бун пайқашган экан.

Мусажон Шербўтаев областдагина эмас, республика, Иттифоққа номи кетган тадбиркор, тажрибакор пахтакор, колхоз раиси эди. Район коммунистлари уни ўз партия ташкилотларига раҳбар қилиб сайладилар, Мусажон Қўвадаги каттадан-кичикни ака-укадек

билади, шунинг учун ҳам улар ўз раҳбарларини шунчалик ҳурмат қилишади. Колхозга келса раис, бригадага борса бригадир, звенода сувчи, боғчада тарбиячи, қариялар даврасида шогирд, икки қўли кўксида таъзим билан маслаҳатларига, насиҳатларига махтал бўлиб турадиган ходим — Қува район партия Комитетининг биринчи секретари Фахриддин акага ўхшаш деганимиз босиқ, тадбиркор, ҳар қандай ишни ҳам шовқин-суронсиз, дабдабасиз, мулоҳаза билан битирадиганлардан.

«Коммунизм» колхозида бўлган учрашув меҳмонларнинг ҳам, мезбонларнинг ҳам хотираларида узоқ сақланиб қолса керак. Қатрада қуёш акс этгани каби мана шу бир колхоздаги йигинда халқлар дўстлиги ўз ифода сини топди, ёрқин акс этди. Украиналик шоир Виктор Кочевский икки халқ ўртасидаги адабий алоқалар ҳақида, энг оғир кунларда дўст дўстга мадад бергани ҳақида тўлқинланиб гапирди. Унга гул тақдим қилган ўзбек йигити меҳмонни украин тилида табриклади. Шундан кейин тожик тилида шеър янгради. Шоира Гулрухсор Сафиева табаррук қариялар, меҳнат қаҳрамонлари шаънига илиқ сўзлар айтди. Шоир Абираш Жамишев қозоқ дўстларимиздан салом топшириб, дўстлик даврасида ўз она тилида, рус тилида шеърлар ўқиб берди.

Севимли шоира Римма Казакованинг ўзбек адабиётига хизматлари катта. Унинг таржималари туфайли шоирларимизнинг асарлари Иттифоқ китобхоналарига бориб етди. Унинг «Яхшимисиз» ва «Нурхон» шеърлари адабиёт кунлари — дўстлик кунларига, дўст-

лик байрамига айланганининг ёрқин тимсоли бўлди. Лариса Тараканованинг «Дўппи» шеъри, Александр Бобровнинг қўшиқлари қонқардошликни тараннум этарди.

— Биз, халқлар дўстлиги, ҳақиқий интернационал дўстлик билан фахрланамиз. Районимиздаги бутун-бутун колхозлар Украина, Белоруссиядаги колхозлар билан мусобақалашган. Улар бир-бирларини худди оғанини, опа-сингиллардек йўқлаб туришади. Мана шу топда, белоруссиялик мусобақадорларни кутиб олгани аэропортга чиқиб кетишди,— дейди Мусажон Шербўтаев.— Ленинградликлар билан азалий дўстлигимиз-ку, ҳаммага маълум. Даламизда биринчи марта наъра тортган тракторни ўшалар тортиқ қилишган-да, шундайми?

Мусажон каравотда савлат тўкиб ўтирган ҳар бири чинорга қиёс қилгулик табаррук отахонларга — Мамади Узоқов, Абдуллаҳаким Нишонов, Абдуллаҳўжа Нишонов, Тўтихон опа Султоноваларга ўғирилди. Қўлдош Аҳмедов раис бўлган мана шу «Коммунизм» колхози бир вақтлар 21 колхоздан иборат эди. Партиямиз тарбиялаб етиштирган раҳбар ходимлар — ана шу нуроний қарияларимиз ўша вақтларда колхоз раислари эдилар. Мусажон ҳозир ҳам уларни фахрий раисларимиз, деб ҳурмат қилади.

Қайси бир йиғин, учрашув, шеърхонлик, тантана бўлмасин, ҳамма жойда фарғоналиклар дўстлик ҳақида мамнуният билан, кишини ҳаяжонга соладиган, ҳаётий далиллар билан гапиришадики буни икки энлик қоғоз бетида ва ёки икки огиз гап билан ифода

этиш қийин. Бутун-бутун асарга арзигулик ҳар бири.

Юқорида зикр этилган украин ўғлонининг уруш йилида бу ерга келишидан тортиб, ҳозир етти фарзанднинг отаси экани, ўттиз йилдан кейин туғишган акаси билан шу ерда топишгани, бола-чақаларининг учрашувлари... Бу шунчаки, икки сатрда айтадиган ахборот эмас. Икки инсон — интернационал руҳда тарбия олиб вояга етган икки оиланинг машаққатли ва фароғатли босиб ўтган йўли бу!

Фарғона пахтаси, пилласи, чорвасию дони билангина эмас, сертармоқ саноати — атласию кимёси, цементию нефти, пойафзалию газы, темир йўлию қандолатпазлиги, машиналарию ёғи, кийимларию электр қуввати билан ҳам машҳур. Ана шу тармоқларнинг қай бирига қадам қўйманг, дўстлик боғига киргандек бўласиз. Марғилон атласчилари ҳузурида бўлган учрашув ҳам худди ана шундай кўпмиллатли халқлар дўстлиги намоишига айланди. Меҳмонлар ҳам, шаҳар партия ташкилотининг раҳбари Мўмин Муҳиддинов ҳам, комбинат партия ташкилоти раҳбари Геннадий Қосимов ҳам ана шу ҳақда гапирдилар.

Республикамиз партия ташкилотининг, эллик йиллиги арафасида унинг жанговар отрядларининг тарихига, фаолиятига назар ташласак, партиямиз босиб ўтган йўлнинг салобати тагин ҳам ёрқинроқ намоён бўлади. Большевик А. Г. Зурабов бундан роса етмиш йил муқаддам Қўқон шаҳрига келиб, ишчи-солдатлар орасида революцион ғояларни тарғиб қила бошлаган эди. Интернационализм руҳи, дўстликнинг рамзи эди бу.

Меҳмонларнинг қўқонликлар билан учрашуви ғалаба байрами кунига тўғри келди. Бу ерда ҳам партия ташкилотининг биринчи секретари Али Комилов шаҳарнинг бугуни ва эртаси, энг муҳими, одамлари ҳақида, кўпмиллатли қўқонликларнинг аҳил оила бўлиб яшаб, ижод этаётганларини тўлқинланиб, ҳаяжон ва фахрланиш ҳисси билан ҳикоя қилиб берди.

Меҳмонлар шаҳарнинг тарихий жойларини кўришди. Жангчилар монументларига гулчамбарлар қўйишди, ёғ-мой заводи ишчилари билан учрашди. Кечқурун шаҳар меҳнаткашларининг дўстлик кечасида шеърхонлик давом этди.

Табиат ўз инжиқлигини қилди. Кечқурун, биз йўлда бораётганимизда, бутун мамлакат сукунат дақиқасини кутаётган бир пайтда уфқ ёришиб, бир-икки чақмоқ чақиб ўтди. Момақалдироқ бўлди, бирпасда шамол туриб, бўронга айланди-ю, кўп ўтмай босилди.

Эртаси эрталаб, Киров районига жўнадик. Яқинлашиб қолганимизда йўлнинг икки томонидаги пахтазорларда борган сари кўп-лаб одамлар кўрина бошлади. Ягана қилишаётгандир деган хаёлда марказга кириб бордик. Қучоқ-қучоқ гуллар, катта тантана билан кутиб олишди. Шундан кейин, ҳамма ерда бўлгани каби суҳбат бошланди. Аммо бу сафар район партия ташкилотининг биринчи секретари Усмон Бегматов ижроком раиси Инъомжон Саидов қулоғига бир нима деб пичирлади-да, меҳмонлардан узр сўраб, оҳиста ташқарига чиқиб кетди. Буни биров пайқади, биров пайқамади, ҳам. Суҳбат да-

вом этаверди. «Бешариқ» совхозининг дала шийпонида ажойиб учрашув бўлиб ўтди. Турли миллат тилларида шеър, қўшиқ, ҳажвиялар янгради. «Бешариқ»ликлар меҳмонларни гулларга кўмиб юборишди.

Учрашувдан кейин билсак, кечаги ҳаво бузилганида дўл аралаш жала қуйган, биз кўриб ўтган далалардаги гўзаларга катта зарар етган экан. Кўринишида ҳам, гап-сўзида ҳам, ҳаракатида ҳам ҳеч нарса сезилмаган Усмон Бегматов очиқ чехра билан меҳмонларга пешвоз чиқиб, уларни кутиб олиб, хотиржам бўлгану, ўша, пайҳон бўлган далага жўнаган экан.

Ҳақиқий партия ходими, раҳбар ходимга хос босиқлик, ҳовлиқмасдан, тадбир билан иш кўришликнинг яна бир намунаси эди бу.

Адабиёт кунлари баҳона Фарғонанинг ҳам, фарғоналикларнинг ҳам характерларини, айниқса, коммунистлар, уларнинг меҳнаткашларни дўстлик, интернационализм руҳида тарбиялашдаги тадбиркорлигини, яна муҳими, раҳбарликдаги янгича услубни кўриб, катта бойлик, хазина орттиргандек бўлдим. Бу шундай хазинаки, уни фақат коммунистлар, интернационалистлар бунёд этади, тарбиялайди, вояга етказди.

Фарғона боғлар, гулзорлар шаҳри деймиз. Фарғона яна чинорлар шаҳри ҳам. Халқимизда чинор дарахти буюклик, куч-қудрат, узоқ умр тимсоли ҳисобланади. Республикамизнинг, унинг ақл-идроки, шарафвиждони бўлган Компартиямизнинг шонли эллик йиллик тўйида эллик мингдан ортиқ коммунистни бирлаштирган Фарғона партия

ташкилотининг чиниққан, ватанпарвар, фидо-
кор коммунистларини, раҳбар ходимларини
чинорга қиёс қилардим. Улар моҳирона иш-
лари, раҳбарликлари, меҳнаткашларни ком-
мунистик руҳда тарбиялашдаги меҳрибон-
ликлари билан кучли, қудратлидир, дўстла-
ри билан кучли, қудратлидир.

1974 йил, июнь

Тошкентимиз ҳақида жуда кўп ривоятлар, ҳикоялар, ҳақиқатлар бор. Шулардан бирида айтилишича, шаҳарликлар меҳмон истиқболига пешвоз чиққанида кўча-кўйдаги дов-дарахтлардан тортиб, дезорларгача икки букилиб таъзим қилармиш. Бу таъзим ўн беш кунли келинчак саломидек жозибали, ифбатли бўлармиш, меҳр товланиб кетармиш. Бу афсонамас, халқимиз азалий удумнинг образли ифодаси.

Бу фақат Тошкент ва тошкентликларгагина хосмикан? Асло. Гўзал Фарғонаю жон Андижон, Марғилонимизнинг меҳмоннавозлиги-чи? Самарқанду Шаҳрисабз, Нукус Бухоро, Намангану Термиз, Урганчу Гулистон, Қаршию Хива... Меҳмоннавозлик тўғрисида гап борганида республикамизнинг бирон шаҳарини иккинчисидан эмас, ҳатто бир маҳаллани иккинчисидан камситиб бўлмайди. Бири биридан ошадики, бу билан ҳақли равишда фахрлансак арзийди.

Ҳа, фахрлансак арзийди. Қўлни кўкрагига уриб писанда қилиш, гердайиб мақтанишмас, ота-боболаримизнинг ажойиб анъаналарининг муносиб ворислари бўлиб давом этти-

раётганимиз, унга янгича шакл, янгича мазмун бериб, бойитаётганимиз билан фахрлансак арзийди. Меҳмондўст халқ эдик, меҳмоннавозмиз, келажак авлодга ҳам бу расмимизни ривож топтиришни ўргатамиз.

Меҳмондўстлик ҳақида халқ огзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам шунчалик кўп мақол, матал, ҳикматли сўз, иборалар, турли латифалар борки, буларнинг ижодкори ана шу меҳмоннавоз, меҳмондўстликнинг қадрига етадиган халқнинг ўзидир. Ота-боболаримиз ҳаётида ҳар қандай ҳолатда ҳам, ҳатто юртда қаҳатчилик, очарчилик бўлган оғир дамларда ҳам, «меҳмон азиз» деганча, икки қўлларини кўксиларига қўйиб, унга пешвоз чиққанлар. «Бир майизни қирқ кишига бўлса бўлади», «Бугдой нонинг бўлма-са, ширин сўзингни аяма» сингари мақоллар худди шунинг ифодаси эканлиги кўри-ниб турибди.

Насриддин афандининг рўзғори торти-либ, уйда қоққанда қозиқ, оғанда хурмача-си қолмаган, йўқчилик важдан ҳар куни эр-хотин жанжаллашиб юрган кезлар экан. Бир куни эрталаб афанди боши гангиб, дар-возаси олдида ўтираркан, катта кўчадан от минган йўловчи ўтиб қолибди, афанди олди-дан ўтаётганида одоб билан салом берибди. Афанди ҳам алиқ олибди-да, мамнун бўлиб, йўловчини ҳовлига таклиф қилибди. Бир-ик-ки йўқ дейишига қарамай, «бир нафас ўти-риб кетасиз» деб қистабди. Йўловчи ҳам кў-нибди ва афандининг олдига келиб отдан тушибди-да, у билан кўришибди. «Тақсир, отни қаёққа боғлай?» деб сўрабди йўловчи. Меҳмонни уйга олиб кирса нима бўлишини

Ўйлаб, ваҳм босган афанди ўз қилмишидан ўзи ғазабга келибди. «Тилимга,— дебди жаҳл билан йўловчига,— тилимга, биродар, мана шу бебош тилимга боглайсиз».

Муҳтарам китобхон, бу латифага изоҳнинг ҳожати бўлмаса керак. Меҳмоннавозлик удумимиз азалийлиги, ҳатто оғир пайтларда ҳам халқимиз ундан кечмаганлигини кўрсатиб турибди.

Бизнинг социалистик тузумимиз шароитида миллий анъаналаримизнинг кўплари қатори меҳмондўстликдек расм-удумимизни ҳам ҳар тарафлама ривожлантиришга жуда катта имкониятлар мавжуд.

Авваллари меҳмоннавозлик оила, қариндош-уруғ доирасидан, катта бўлганда тўйга чақириладиган меҳмондан нарига ўтмасди. Ҳозир биз республика миқёсидаги, Иттифоқ миқёсидаги меҳмонларга меҳмонлик қилаётимиз. Ижодий учрашувлар, ҳафталик, ўн кунликларда бутун-бутун коллективларни кутиб оламиз, елкада сочиқ, бир қўлида дастшша, бир қўлда обдаста билан хизматда бўламиз. «Меҳмон кутиб чарчасанг, роҳат қилиб дам оласан», деб бежиз айтилмаган.

Қарияларимиз барвақт турибоқ, дарвозани ланг очиб қўйишади. Очишаётганда «кираверсин давлат, чиқаверсин фалокат» деб ният қилишади. Тонг палласида очилган дарвозадан қут-барака кирармиш, энг муҳими, келган меҳмон эшик олдида махтал бўлиб қолмасмиш.

Меҳмонки келдими, уйга барака ҳам кирадик, меҳмон аримаган уйдан бахт аримайди. Кечагина, байрам арафасида диёримизга кўп-

миллатли улкан совет адабиёти меҳмон бўлиб келди. Барча қардош республикалар адабиётларининг намояндалари ташриф буюришди. Азиз меҳмонларнинг пойқадамига қалбларимиз эшигини очган дақиқалардан оқ хонадонларимизга, кулгимизга барака кириб келди. Қувончимизга барака, ишқ-муҳаббатимизга барака, қадр-қимматимизга барака кириб келди. Дўстларнинг ширин сухани, гўзал адабиёти, меҳригё қалби билан кириб келган ана шу барака—катта давлатдир. Биз бунини яхши тушунамиз, юксак қадрлаймиз.

Юбилей йили — СССР ташкил топганининг 50 йиллиги шарафига улуг доҳиймиз Владимир Ильич Ленин тугилган табаррук кунда Тошкентда совет адабиёти кунларининг тантанали очилиши адабиётдагина эмас, бутун маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Бир неча кун мобайнида республикамизнинг пахта далаларида, қурилишларда, ўқув юртларида, корхоналарда қардош адабиётларнинг намояндалари китобхонлар ҳузурида бўлдилар.

Меҳмон азиз, гурунги ундан ҳам азиз. Қардош адабиёт вакиллари билан ўтказилган ҳар бир шеърхонлик, суҳбат, тантанали дўстлик кечаларида айтилган оташин нутқларда буюк ва қудратли дўстлик мадҳ этилди, куйланди. Дарахт илдизи билан кучли, одам дўстлари билан, дейди халқимиз. Совет кишилари ўртасидаги ана шу дўстлигимиз жаҳонга кўз-кўз қилса арзигудек. Қуёшдек иссиқ, чашмадек тиниқ дўстлик бу! Пўлатдан мустаҳкам, бўрондан кучли дўстлик бу! У ҳамиша қўл беришиб туради, бири би-

рига меҳмоннавозлик қилади, бири бирининг яхшиликларидан баҳраманд бўлади.

Дунёнинг қайси бурчагидан бўлмасин, яхши ният билан ташриф буюрган меҳмонга мезбонлик қилишдан чарчамаймиз, бундан баҳра оламиз, энг муҳими янги-янги дўстлар орттирамиз, дўстлик даврамизни кенгайтирамиз.

Бугун ана шу дўстлик, бирдамлик байрами кунда қулай имкониятдан фойдаланиб қардош адабиётлар вакиллари — ҳамкасб дўстларимни улуғ айём билан қутлайман. Бахт, ижод ҳамиша ёр бўлсин, азиз дўстлар!

1972 йил, апрель

Хаёл тизгинини тутқизмай олиб қочар, тоғу тошлардан ошиб, дарёлар кечар, шаҳарлар кезиб, йилларни ҳатлаб ўтар, айланиб келиб, «Наво»да тўхтарди. Бир куй чалиниб бўлгунча оламни кездирди у.

Налибой куй тингларди. Уста Жўрабек танбур чертарди. Налибой кўкрагини столга, чаккасини кафтига қўйиб, деразадан узоқ-узоқларга тикилганича бутун вужуди қулоқ бўлиб «Сурнай навоси»ни тингларди. Тингларкан, хаёл тиним бермасди, куй билан ўчакишиб, бошқа томонга олиб қочарди. Налибой беихтиёр унга эргашарди: ёшлик чоғлари, отасига эргашиб далага чиқиб кетганлари, мол боқиб юриб, тун қоронғусигача аллақаяёқларда тентиб юрганлари... Мактаб... Ёзги саёҳатлар, ширин дамлар... Юрт бошига тушган оғир кулфат... Украина ерларидаги даҳшатли жанглар, чекинишлар, эҳа, қанчалик оғир эди орқага чекиниб, бутун-бутун шаҳарларни ташлаб чиқиш... Харьков, Брянск ўрмонлари... Кейин Венгрия, Руминия, Польша, Германия тупроғидаги жанг-

лар. Висла, Одер сувларининг қизғиш кўпиклари... Ғалаба куни бир умр эсдан чиқармиди... Бутун қишлоқ ҳув анави кўриниб турган катта йўлга чиқиб кутиб олган эди ўз баҳодирини. Қишлоқ аҳли шу зайлда кўпларни кузатди-ю, ҳаммасини кутиб олишга муяссар бўла олмади. Уруш урушлигини қилди. Налибойлар қайтиб келмаганларнинг ҳам ўрнини босиши керак эди. Шундай қилишди ҳам. Толиққан ер куч-қувватга тўлди, нураган иморатлар қаддини ростлади, хўжаликка барака кирди. Мана ҳозир шу оқариб турган бепоён пахтазор эл-юрт хирмонини тиккайтираётган экан, Налибойларнинг пешана тери, олий ҳиммати туфайли. Аҳмаджон, Акабой, Алибойлар телевизор экранидан туриб камсуқумлик билан элу юртга планимизни бажардик, деб рапорт беришган экан, бу бутун хўжалик ишчиларининг ҳиммати туфайлидир... «Хўш.— Ўйларди ўзича Налибой,— бунга, «Наво»нинг нима дахли бор?»

Налибой бу саволига жавоб топиб улгурмаган ҳам эдики, хонага одамлар кириб келишди. Налибой иш қизигида маишат қилиб ўтирган кишидек хижолат бўлиб, дарров приёмникни ўчирди, хаёли қочди.

— Ийе, нега ўчирасиз, баландроқ қилинг,— деди кирганлардан бири унга далда бериб.

— Голибларга атаб бериляпти. Налибой ака сизга бағишлаб эшиттиришяпти шу куйни,— деди яна бири.

Шундан кейингина радионинг қулоғини сал бураб қўйди Налибой. Хонага кирганлар Налибой билан «Ҳорманг, муборақ бўлсин»,

дея қўл олишиб сўрашишди. Аммо келганлардан бири, кўринишидан район ташкилотларидан бирининг ходими бўлса керак, Налибойга дабдурустан:

— Пахта ҳали қўл урмагандек оппоқ бўлиб ётса, ачинмайсизми, қаранг! — дея дағдаға билан деразадан далани кўрсатди.

Ўртага ноқулай бир жимлик чўкди. Ҳамма бир-бирига қараб олди. Уларнинг бу қарашларидан «бу пўписами ё ҳазилми?» деган маънони англаш қийин эмасди. Биров кулди, биров бепарво дераза томонга юз ўгирди. Налибойнинг энсаси қотди, босиқлик билан илжайиб қўя қолди. Пахтага «ачинаётган» ўртоқ ўнғайсиз қолганини сезиб қўшиб қўйди:

— Энди, бир чеккаси вазифамизда...

Бу ўртоқнинг лавозими, исм-шарифларини келтириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Бундайлар — ишни қойил қилиб қўйганда ҳам «ҳорманг» дейишни билмайдиганлар — баъзан топилиб туради, кўнгилни хира қилишдан бошқани билмайди. Ахир, ҳамма тушликка чиқиб, дам олаётган пайтда ҳам идорадан кетмай, тўхтаб қолган машинанинг ташвишини қилаётган Налибой сингари асл деҳқонларга «пахтага ачинмайсиз» деб бўладими? Инсофданми?

Одамларнинг авзоини пайқадими ёки бўлган-тургани шунақа палапартишми, ҳар қалай у узоқ ўтирмади, «хайр» деб чиқиб кетди.

«Наво» аллақачон тугаган. Аммо Налибойнинг чехрасида куй таъсири, хаёл парижонлиги аримаган кўринарди. Фақат ҳалиги

диди хиралик эллақандай кўланка ташлаб турарди.

— Пахтамиз ҳали кўп,—деди бирдан тетикланиб Налибой,— ваъдамизни ҳам бажарамиз,— ўрнидан турди у,— шундайми Муҳаммад, Алибой. Нега индамайсанлар. Мана, қаҳрамонлар деб шуларни айтса бўлади. Мана буниси-ку, бригадани ташлаб чиқиб кетди,— деди у Муҳаммад исмли ориқдан келган йигитга ўгирилиб.

Муҳаммад уялинқираб ерга қаради. Бошқалар бўлиб ўтган воқеани эслаб кулиб юборишди.

— Аммо ёмон қилмади,— деди партком секретари Иброҳимжон Муҳаммадни қувватлаб,— мана, мустақил звено принципининг афзаллигини ҳаммамиз кўриб турибмиз.

...Ўтган йилнинг кеч кузаги эди. Совхоз партия комитетида утказилган йиғилишда ишнинг ташкил этиш масаласи муҳокама қилинарди. Шунда, кекса пахтакор Акабой ака Шукруллаев бошлиқ бригадада звено бошлиғи бўлиб ишлаётган Муҳаммад Дадаев шартта ўрнидан турди-да: «Мени бригадирсиз, мустақил звено бошлиғи қилиб тайинлашларингизни сўрайман», деб қолди. Дабдурустан айтилган бу сўз ҳаммани хайратда қолдирди. Биров «Муҳаммад Акабой ака билан чиқиша олмай қолипти» деса, биров «у ҳам бир нарсани ўйлаб айтаётгандир» дерди, яна бири «ўзидан каттани кўп орасида беҳурмат қилмай, кейинчалик айтса бўлмасмиди?» деди. Олаговурни Муҳаммаднинг ўзи босди:

— Ишонаверинглар. Сўз субути билан

дейдилар. Катта огизлик қилаётганим йўқ. Акабой ака менн тўғри тушунарлар, деб ўйлайман.

Муҳаммадга тикилиб ўтирган Налибой у гапини тугатиши биланоқ, ялт этиб директорга қаради. Аҳмаджон бўлса ич-ичидан хурсанд бўлиб ўтирарди, «боплади» дегандай Налибойга кўз қисиб қўйди. Налибой шу топда райондаги кўп хўжаликларда комплекс механизациялашган звенолар ташкил этиш кенг қулоч ёяётганини, худди Муҳаммадга ўхшаган лафзи ҳалол йигитлар, сўзининг устидан чиқадиган қиз-қувонлар сафи кенгайиб бораётганини кўз олдига келтирди. «Қани, энди ким даврага чиқаркин?» дея кўнглидан ўтказди у.

Акабой ака чуқур ўйга толган эди. Кўпни кўрган миришкор деҳқон, совхознинг пешқадам пахтакорларидан бири Акабой ака ҳосилни ошириш йўлида нимаики янгилик бўлса, дарров пайқаб оладиган, ишга соладиган одам. Неча йилдирки, у бошчилик қилаётган бригада сурункасига ўттиз центнердан ҳосил бериб келяпти. Шундай экан, нега энди у Муҳаммадга ёқмай қолипти. Ахир Муҳаммад мукофотга «Москвич»ни қайси бригадда ишлаганда олди? Шу Акабой ака бригадасида эмасми? Нега энди унинг юзига қараб, «мен сиз билан ишламайман» дейди. Акабой ака шуларни кўнглидан ўтказди-ю, аммо айтмади. «Майли, унинг ҳам шаҳди қайтмасин», дегандай индамай ўтираверди. Индамагани ҳам яхши бўлган экан. Муҳаммаднинг ташаббуси бошқаларга ҳам маъқул тушди, шу йигилишнинг ўзидаёқ бир нечта звенонинг бошлиқлари комплекс механизация

циялашган мустақил звено усулида ишлашга аҳд қилишди.

— Буни мен кўпдан бери ўйлаб юрадим,— дейди Муҳаммад,— ўша кезларда қўшни хўжаликларда ҳам ана шундай комплекс механизациялашган звенолар ташкил этилаётганидан хабардор эдим. Кўп звено бошлиқлари билан суҳбатлашдим. Орадан сал ўтмаёқ бутун районда ана шундай звенолар саккиз юзга етибди. Мустақил звено бўлиб ишлаш, мана, ўз натижасини кўрсатди. Звеномиз Акабой ака бригадасидан уч кун олдин планни бажарди. Яна камида ўн икки центнердан пахта топширмоқчимиз.

— Акабой акадан ўзиб кетдим дегин,— деди Налибой.— Биз ҳам келаси йили мустақил звено бўлмоқчимиз, фақат бригадиримиз хафа бўлмасалар бўлгани.

Налибой ҳазиллашиб шундай деди-ю, аммо дилидагини айтди. Мустақил звено бўлиб ишлашнинг афзаллиги ҳаммани қизиқтириб қўйганди.

Баъзи иккиланганлар бу звеноларнинг ишини йил бошиданоқ кузата бошлади. Чиндан ҳам мустақил звеноларда чигит экиш ҳам, ундириб олиш ҳам, суғориш ҳам, парваришlash, қўйингки, барча иш унумли, сифатли борарди. Ҳар бир ишчининг моддий манфаатдорлиги меҳнатга бўлган муносабатни тубдан ўзгартириб юборди, масъулиятни оширди. Оқибатда мустақил звеноларнинг ҳаммасида мўлжалланганидан кўп ҳосил етиштирилди. Бугина эмас, ҳосил муддатдагидан эрта етилиб, эрта йигиб-териб олинди. Муҳаммад Дадаев бошлиқ механизациялашган мустақил звено 55 гектарнинг

ҳар гектарида 23 центнердан ҳосил кўтариб, планни биринчи октябрдаёқ бажарди. Звено яна камида 12 центнердан ҳосил топширмоқчи.

Совхознинг Налибой Жўраев бошлиқ иккинчи бўлимидаги 18 звенонинг ҳаммаси пахта топшириш планини 21 иш кунда бажарди. Пахтанинг 65 проценти машиналарда териб олинди. Бўлим ишчилари ҳар гектарида яна 7 центнердан пахта топшириб, ҳосилни 30 центнерга етказиш ниятида. Ун кун ичида планни бажарган Налибой Жўраев бошлиқ звено ҳосилни қирқ центнерга етказишни мўлжалляпти.

Тажрибали пахтакор Ҳаким полвон Бегматов ўтган йили бригадага бошчилик қилган эди. Янги ташаббусга қўшилган Ҳаким полвон бу йил бригадирликни ташлаб, мустақил звенога бош бўлди. Бу звено ҳам машина билан ўн бир иш кунда планни бажариб, ҳозир пландан ташқари пахта топширяпти.

Мўл ҳосил катта даромад келтирди. Иккинчи бўлим ҳисобчиларидан бир оиланинг ўртача йиллик даромадини ҳисоблаб беришларини илтимос қилган эдик. Чўт қоқиб ўтирган йигит ялт этиб, ака-ука Жўраевларга қаради. Улар ўз оила аъзолари билан қилган меҳнатлари эвазига ўрта ҳисобда ўн икки минг сўмга яқин даромад қилишар экан.

— Ошириб юбордингиз афтидан,— деб қолди Налибой ҳисобчига қараб кулиб,— жудаям бунчалик эмасдир.

— Ҳали бу ҳисобга,— дейди ҳисобчи,— сиз оладиган мукофотлар кирмайди.

Совхозда катта даромад оладиган бундай оилаларни кўплаб кўрсатиш мумкин.

Ўтган йилнинг эрта баҳори эди. Бир йиллик совхоз директорлари тайёрлаш курсини тамомлаган Аҳмаджон Дўстбоев Бўкадаги Пскент совхозидан ажраб чиққан янги хўжаликка — 2-Пскент совхозига директор қилиб тайинланди. Авваллари бўлим бошлиғи, агроном бўлиб ишлаб келган Аҳмаджон учун бу катта ва масъулиятли вазифа эди. У ўзи билан бирга ўқиган ва шу совхозга бош агроном қилиб тайинланган Йўлчи Тошпўлатовни ёнига олиб, хўжалик билан танишаркан, уни ваҳима босарди, ишни қандай ташкил этишни билолмасди. Совхозда устахона йўқ, машина-механизмлар етишмайди. Бунинг устига вақт ўтиб борапти...

Аҳмаджон Налибой, Акабой ака сингари тажрибали пахтакорлар ҳузурига борди, бормониятлардан фойдаланиб, ҳар қандай бўлганда ҳам экишни жадал бошлаб юбориш чорасини кўришди.

— Анча оғир бўлганди ўшанда,— дейди Налибой ўтган баҳорни эслаб,— Аҳмаджон совхознинг тажрибали деҳқонларига суяниб, ўшалар билан бамаслаҳат иш кўриб, жуда тўғри қилди. Совхоз коммунистлари айниқса, экиш даврида ўртак кўрсатиб ишлашди, совхоз ишчиларига намуна бўлишди.

Янги хўжаликнинг биринчи йили ниҳоятда оғир шароитда ўтганини ёшу қари эсдан чиқармайди. Пахта кеч етилиб, терим ҳам кеч бошланди, ноябрнинг охирларига бориб, план тўлдирилди. Пахтанинг кўп қисми қўлда терилди. Машина терими зўрға 40 процентни ташкил этганди.

Бу йил яхши тайёргарлик билан бошлангани, вақтида экилиб, вақтида парвариш қилингани туфайли ҳосил тез ва мўл етишди. Теримга пухта тайёрлик кўрилди. Натижада 2600 гектар майдондаги пахтанинг учдан икки қисми машиналарда териб олинди. Пахта тайёрлаш плани 25 иш кунida бажарилди. Совхоз гектаридан яна 5 центнердан пахта топшириш мажбуриятини олди.

Бўкалик пахтакорлар етиштирилган пахтанинг учдан икки қисмини машиналарда терамиз, ҳосилни муддатидан олдин йиғштириб оламиз деб, эл-юртга ваъда берган эканлар, 2-Пскент совхозининг лафзи ҳалол азаматлари бу ташаббуснинг пешқадамларидан бўлишди. Комплекс механизациялаган звеноларда 10—12 кун мобайнида пахта плани бажарилди. Налибой Жўраев бошлиқ бўлимнинг 65 процент пахтаси машиналарда териб олинди. Совхоз йиллик планини 25 иш кунida адо этиб, машина терими топширигини 140 процентга етказди.

Налибой билан пахтазор ёқасида турардик. Даланинг нариги чеккасидан тўртта терим машинаси шу томон сузиб келарди. Налибой тикилиб қолди. Машиналар келаятган томонгамас, катта йўлдан кўз узмай, бир неча дақиқа жим қолди. Узоқдан, радиоданми, ўткинчи машиналарнинг приёмнигиданми ёки бирон хонадонданми танбур садоси тараларди, бўлиниб-бўлиниб қулоққа чалинардди. Ёқимли куй Налибойнинг фикр-хаёлини ўзига тортган эди. Ўша, ғалаба билан юртига қайтиб, она тупроққа биринчи қадам қўйганида эшитган танбур садоси си-

ра-сира эсидан чиқмас, қачон, қаерда бўлмасин оҳанграбодай ўзига тортарди...

Терим машиналари яқинлашиб, уларнинг овози дала кўкини қоплади. Налибой машиналардан бирини кўрсатди;

— Мана, шу «ХТ» да Налибойлар кунига саккиз тоннага етказиб теришди,— деди у завқ билан,— аммо ўзиям мукаммал машина-да, сира қолдирмайди-я. Омон бўлсак, яна 5—6 йил ўтар-ўтмас мана шу тўкилганларни териб юриш ҳам ғанимат бўлиб қолади. Ҳадемай теримнинг бутун юкини елкасига олади бу машиналар.

Налибой тўгри айтди. Шу бу йил туғилган гўдак мактабга борадиган бўлганида, онаси унга: «Сен туғилган йилинг шунча пахта тергандим» деса, бола ишонмай, онасини масхара қилиб, кулиши турган гап.

1965 ил, 22 октябрь

Бир йилнинг ҳосилини азамат бир ҳафтада саранжомлаб олса, елкасида даст кўтариб, хирмон уйса — бунини нима деса бўлади? Мўъжизами? Ҳа, мўъжиза. Бироқ бу фавқуллодда рўй берган ёки афсонавий мўъжиза эмас. Инсон ақл-идроки, меҳнатигаги фидоийлик, техника қудрати, моҳир раҳбарлик туфайли яратилган мўъжизаки, отахон шoirимиз Ғафур ака айтганидек:

Тақдирни қўл билан яратур одам, 4,5
Ғойибдан келажак бахтдир афсона.

Кечагина эди. Республикамиз мамлакатга бир миллион тонна пахта етказиб бериш мажбуриятини олган йил. Қасамёд қилинган ва пахтачилик тарихида шу ном билан қолган йил. Пахтачиликда донг чиқариб, раҳбарлик лавозимларига кўтарилган пахтакорлар яна қайтадан колхоз, бригадаларга бориб ишлай бошлаган йил. Партия, совет, комсомол, касаба союз ташкилотларининг раҳбар ходимлари районлар, колхозларга вакил қилиб тайинланган, бутун куч бир миллион тонна пахта етиштириш, уни йиғиб-териш олишга сафарбар этилган йил.

Мазкур сатрларни ёзарканман, бир гуруҳ қалам аҳллари эрта тушган кузнинг изғиринли кунларида «Правда» газетасининг Ўзбекистондаги сайёр редакцияси билан махсус вагонларда Фарғона водийсига жўнаганимиз кўз олдимга келади. Районма район кезардик, ҳар хил форматда газеталар чиқарардик, баъзи кунлари иккитадан газета чиқаришга тўғри келарди. Газеталар самолётлардан бевосита пахта далаларига ташланарди, машина, араваларда етказиб бериларди. Қиш забтига олган, ноябрь тугул декабрда ҳам ҳамма — колхозчими, шаҳарликми, қимирлаган жон борки пахта терарди. Бир миллион учун кураш борарди.

Энди-чи? Салкам беш миллион тонна пахта хирмони кўтарган баҳодир деҳқон бу йил нима қилди? Бир ҳафтада бир миллион тоннали хирмонни шиббалади. Янаги ҳафтасида иккинчи миллионини уйди. Бутун бир область — Бухоро азаматлари бир ой деганда планни ўринлатдилар-да, пешана терларини бир сидириб ташлаб, қўшимча мажбурият ҳисобига пахта теришга тушиб кетдилар.

Булар ҳаммаси шовқин-суронсиз, дабдабасиз, осойишта, ишнинг кўзини билиб тузилган режа билан олиб борилган, тўғри ташкил этилган меҳнат туфайли бўлди. Партиямиз Марказий Комитетининг оқилона раҳбарлиги яна шу нарсани кўрсатдики, районлар, совхозлар, бригада, бўлимларда юқори ташкилотларнинг ҳафталаб, ойлаб ўтирадиган вакилларига эҳтиёж қолмади.

Пахтачиликда оғиримизни тобора енгиллаштириб бораётган механизаторлар ҳал қилувчи роль ўйнади. Исми жисмига монанд

дейилганидек, шерободлик шерлар дадил айта оламизки, ҳаммани қойил қолдирадиган меҳнат унумига эришдилар: Абдусаттор Қурбонов, Шоймардон Қудратовларнинг ҳар бири олти юз эллик тоннадан пахта териб, хирмонга тўкишди. Бу йилги ҳосилнинг учдан бирини машиналар тергани катта мадад бўлди.

Тўғри, ҳали ҳосилнинг кўп қисмини қўлда теришга тўғри келяпти. Аммо, тошимизнинг огирлигини ҳисобга олсак, бу ҳам табиий бир ҳол экани кўриниб турибди. Ҳозирча шаҳарликларнинг кўмагига эҳтиёж катта. Шаҳарликлар буни миннат қилаётгани йўқ. Улар қалб амри, виждон даъвати билан пахтазорга йўл оляпти, деҳқон оға-инисининг оғирини енгил қилиш, демакки, юртимиз хирмонини кўтаришда ҳамдам бўлиш билан ўз бурчини ўтаяпти. Сир эмас. Йигит-қизларимизнинг кузада киядиган кийимлари икки хил: бири кишилик, бири пахтазорда кийиладигани. Мих пошна бежирим туфлисига гард юқтирмай артиб-авайласа, заифона этикчасини ҳам мойлаб, далабоп қилиб қўяди, кофта-юбкасини дазмоллаганда ихчам ва қулай коржомасини чамадонга жойлаб, тахт қилиб қўйишни ҳам унутмайди. Йигитларку, бунинг машқини олган. Ҳамма вақт шай туришади. Газета саҳифаларида йиғим-теримнинг дастлабки рақамлари пайдо бўлди-ми, бас, улар ҳозирлик кўришаверади. Баъзи-баъзида эркатой қиз ёхуд олифта йигитни учратиб қоламиз-да, кўпчилик ёшларни «совуқ сувга қўл урмайдиган»га чиқариб, улардан ноўрин нолиймиз. Аммо ана шу ёшларни пахта даласида кўрсангиз эди. Улар-

нинг меҳнатлари ҳар қанча таҳсинга сазовордир.

Бир ой муқаддам Сирдарё областининг янги совхозларида бўлган эдим. Районлар, совхоз, колхозлар планларини бирин-кетин бажариб, область ҳам охирги маррага яқинлашиб қолган кунлар эди. Шундай бўлишига қарамай кўз илғамас кенг пахтазорлар оппоқ оқариб ётарди. Бамисоли бир марта териб олингану, иккинчи теримга тушилмагандай. Ҳар гал шу томонга келсам, беихтиёр тарихий бир ҳужжат—Мирзачўл ерларини ўзлаштиришга эллик миллион сўм ажратиш ҳақида Владимир Ильич Ленин имзо чеккан декрет эсимга тушади. Ёш совет давлатининг биринчи йилидаёқ шу ерларни ўзлаштириш вазифасини қўйган улуг доҳийнинг орзулари амалга ошаётгани, бепоён чўл бепоён пахтазорга айланаётганидан кўз қувониб, дилларда қандайдир ғажиб, мамнулик ҳиссиётини қўзғайди. Шу хаёллар билан борардим, йўл иккига бўлинган ерда бир қария қўл кўтариб қолди. Тўхтадик.

— Титовгача ола кетинглар.

— Хўп бўлади. Марҳамат.

Чол шошилиб машинага чиқди.

— Шошганда «лаббай» топилмайди дегандай, сўрашиш ҳам эсга келмапти-я,— деди-да, қўл узатиб, ҳаммамиз билан бирма-бир сўрашиб чиқди,— йўловчи машинада шу ергача келдим, бу ёгига автобус кутишга сабрим чидамади-да, одам ҳамиша шошгани шошган, айбга буюрмайдилар...

— Бемалол, хижолат тортманг.

— Баракалла,— деди-да, ўрнашиброқ ўтириб олди, бир қўлидаги халтачасини ёни-

га қўйиб, иккинчи қўлида чангаллаб келаётган буклоғлиқ қоғозга бир қараб қўйди. Ёши олтмишлардан ошган, аммо кўриниши тетик бу қариянинг юзидан, кўзларидан қандайдир хурсандчилик барқ уриб турарди, ўзини босмоқчи бўларди-ю, кулгига мойиллигини яширолмасди.

— Титов совхозида ишлайсизми? — сўрадим чолдан.

— Йўқ. Ўн биринчи совхозданман. Титовда ўғлим ишлайди,— деди кулиб чол,— кўнглини тинчитай, хотиржам қилай деб шошилаётганим...

Тахминим тўғри чиқди. Ичига сигди-ролмаётган қувончини айтишга шошиларди чол.

— Нимадан?

— Фарзанд кўрди...— кўзлари қувнаб деди чол,— ўғил!

— Муборак бўлсин!

— Қуллуқ, қуллуқ. Умри билан берган бўлсин, мана, келиним ёзиб чиқарган хатиниям олиб кетяпман,— у кафтидаги буклоғлиқ қоғозни кўрсатди.

— Ўғлингиз?..

— Ҳа, пахта теряпти. Механизатор. Эрхотин шу совхозда ишлайди.

— Ўзингиз шу ерликмисиз?

— Учтомликман. Билсангиз керак.

— Ҳа, ҳа. Ўғилчани бизнинг номимиздан ҳам табриклаб қўйинг.

— Албатта... Ҳой, барака топкурлар, буям бир ирим-да. Хушxabар олиб кетаётганимда ҳожатимни чиқариб, бошимни кўкка етказдинглар. Энди битта илтимосим бор. Неварага бир ном қўйиб бермайсизларми?

Мен ҳайрон бўлиб, шоферга қарадим. Ҳаммамиз кулиб юбордик.

— Ўзингиз ё ўғлингизнинг ўйлаб қўйган исми бордир?

— А?! Дилимдагини топдингиз, ука. Ўғлимни-ку билмайман. Ўзим топиб қўйганим бор. Онасига ҳам айтмаган эдим. Бир чеккаси суягимиз пахтада қотган деҳқонмиз-да. Бу йилги пахтани кўрдингизми? Шу ёшга келиб бунақа ҳосилни кўрмаганман. Қаранг,— у деразадан пахтазорни кўрсатди,— шу яхши ният билан исмини Ҳосилжон қўй-сак... Нима дейсизлар?

Чол исм қўйдиришмас, фикрини маъқуллатишни ўйлаган экан.

— Жуда яхши.

— Менгаям ёқди,— деди шофер ҳам,— чиройли исм. Ҳосилжон!

— Бўлди. Ўғлимга ҳам маъқуллатаман. Шаҳарлик акаларингга ҳам ёқди дейман...— Чолнинг юз-кўзлари боғидан чақнаб кетди,— шу десангиз, бир одатим бор. Ирим қилишни яхши кўраман. Аммо ҳаммаси ўзим ўйлагандек тўғри чиқади. Бу йил ўзи баракали йил бўлди. Ҳеч бўлмаганда шундай серҳосил йилда тугилган деб эслаб юришади-ку, а, нима дейсизлар?

— Бўлмаса-чи. Жуда тўғри ўйлагансиз.

— Барака топинглар, дилим равшан эди, тағинам равшан топди.

— Ота, бу йилги ҳосилнинг бунча кўплиги нимадан?

— Авваламбор, меҳнат зўр бўлди, авжи ҳосилга кирадиган паллада ҳаво ҳам туриб берди. Менинг ўзимга қолса, бошқача ўйлардим. Айтдим, иримчиман деб. Бу йил — та-

баррук йил бўлди. Ахир, табаррук инсон туғилганининг юз йиллигими? Ҳа, омон бўлинг. Ана шунинг шарофати бу! Ўша зўр меҳнат деганим ҳам шундан. Шу улуг зот туғилганининг юз йиллигига муносиб меҳнат тортиғи бўлди бу! Ишонаверинг. Бундан ташқари шу азим чўл обод бўлсин деб, васият қилганлари эсингиздами? Васиятлари амалга ошаётганини кўряписизми? Қани энди ўзлари ҳаёт бўлсалару, бир кўрсалар...

Машина совхоз марказига етганда, чол тўхтатди. Бизни бир пиёла чой ичиб кетасизлар деб қистади. Зўрға узр сўраб, хайрлашдик.

Анча ергача хаёл суриб бордим. Чолнинг очиқ чехраси кўз олдимдан кетмасди. Ҳозир бора солиб, ўглига хотинининг хатини бераётгани, Ҳосилжон деб исм қўйганини айтётганини тасаввур қилардим.

Ҳа, кекса деҳқон тўғри айтди. Улуг доҳий юбилеи — демак, табаррук йилнинг табаррук мўл ҳосили эди бу. Бугун туғилган Ҳосилжон ҳадемай улғаяр, у ҳам бобоси ният қилгандек улкан ҳосил кўтарар.

Бу йил чиндан ҳам табаррук, унутилмас йил бўлди. Доҳиймиз юбилейига муносиб совға қила олдик. Партиямиз Марказий Комитетининг бош секретари Леонид Ильич Брежнев республика партия активи йиғилишида, пахтакорларимиз меҳнатидан мамнун эканлигини билдириб, бу йил мўлжалдагидан 300—400 минг тонна ортиқ пахта бериш имкони борлигига ишонч билдирган эди. Азамат пахтакорларимиз бу ишончни ҳам оқладилар. Пахтакорнинг сўзи билан иши бир!

1970 йил, ноябрь

Сафар хотираларини йўлга чиқишдан бошлаш расм бўлиб қолган. Бу гал ана шундай одатни бузиб, бирон воқеадан бошламоқчи бўлиб кўп уриндим, бўлмади. Она юртдан қадам узиш қанчалик оғир бўлса, бу ҳам шунга ўхшаб кетди. Чиндан ҳам шундай эмасми, қандай сафар бўлмасин, барибир қадам узиш дақиқасида ажиб бир ҳиссиёт ичиде қолсан, кўнгли алланечук бўлади, шу туфайли бу дақиқаларни унутиб ўтиб, сафар хотираларини эслаб бўлмас экан.

Якшанба куни эди. Самолётимиз замини Тошкентдан қадам узиб, кўкка шўнғиди, ҳали зарур баландликка чиқиб олмасиданоқ репродуктордан ёқимли овоз эшитилди. Бу овоз одатдагидек аэрофлот ходимасининг сафар олдидан йўловчиларга оқ йўл тилаб, кетидан учиш қоидалари-ю, самолётнинг тузилишини тушунтирадиган гаплари эмасди. Бу овоз аллақандай ички ҳаяжон тўлқини билан жаранглаб чиқарди: «Ўзбекистоннинг азият меҳмонлари! — шу сўзлардан кейин ё самолёт моторларининг гувиллаши пайсиди, ё ўзбекистон қизининг овози тиниқ, жа-

ранглаб эшитила бошлади,— самолётимиз бортида Сизларни маданият тўйингиз билан табриклаймиз. Сиз азиз меҳмонларга хизмат қилиш шарафига муяссар бўлганимиздан хурсандмиз. Сафарларингиз беҳатар бўлсин, байрамингиз шодликларга тўлсин. Хуш келибсизлар!»

Бу сўзлар оҳанграбодек қалбларни ўзига тортди. Қандайдир ёқимли, тотли ҳиссиёт чулғаб олди. Ҳали ердан кўтарилганимизга ўн-ўн беш минут бўлмай туриб, бамисоли қирғиз дўстлар бағрида кўрдик ўзимизни. Самолётнинг хоналари қирғиз қўшнимизнинг хонадони-ю, ҳалиги қизча эшик олдида қўллари кўксига қўйиб, бизга пешвоз чиқаётгандай...

Ана, ялпиз бўйли попул уюлган патнисни кўтариб ўзи келяпти. Ҳар бир ўриндиқ ёнига келиб одоб билан таъзим қилади, патнисни тутати. Ҳаяжонланаётгани, уялаётгани шундоқ билиниб турибди. Қимиздек оппоқ чеҳрасида тер томчилари йилтиллади. Юзлари лоладек қизариб кетди.

Сал ўтмай терга тушиб ўтирганларга патнисда муздек сув келтирди, худди самолётимиз тагида оппоқ қорли чўққилари қуёшда йилтираб турган ўркач-ўркач тоғ жилғаларидан стаканчаларга тўлдириб чиқиб, узаётгандай...

Сертакаллуф мезбон бир қарашда меҳмонларни ўзига мафтун этиб қўяди, дейилгани шу бўлса керакки, қандай қилиб, оппоқ қорли тоғларни оёғиб ўтганимизни, бояги димиқиш, терлаш ўрнига муздек ҳаво шамолларидан уфуриб турганини пайқамай қолдик. Яна бояги, энди бизга таниш бўлган

қиз — Сакеннинг ёқимли овози янгради: «Азиз меҳмонлар! Юртимиз тупроғига қўнишга саноқли дақиқалар қолди. Аэропортда сизларни минглаб фрунзеликлар кутиб туришибди. Республикамизга хуш келибсизлар, азиз меҳмонлар!..»

— Баракалла, хушвақт бўлинг, қизим!

Дастлабки дақиқаларда ҳамкасблар бир-бирлари билан қучоқлашиб кетишди. Ана, Қувончбек Маликов Миртемирни бағридан қўймайди, Зулфияни гулларга кўмиб юборишди. Ҳа, дарвоқе гуллар! Гул эмас, гулдаста кўтармаган кишини кўрмайсиз. Гуллар бўлганда-ям анвойи хил, анвойи бўйли. Бутун аэропортни атир бўйи тутган. Ана, Яшин акани Али Тўқумбоев бағридан қўйиб юбормайди. Жунай Мавлонов, Суюнбой Эралиев, Тумонбой Бойзоқовлар Мирзакалон Исмоилий билан Илёс Муслимни «ўзимизнинг қирғиз» деб бағриларига босишади. Ана, ҳов алави киночилар тўдасидан бургутдек қулочларини ёзиб Чингиз Айтматов чопиб келяпти...

Кечагина эди. Сентябрнинг бошлари, ғарқ пишиқчилик палласида азиз қирғиз дўстларимиз бизнинг юртимизга ташриф буюриб, ўз ҳайкалтарошлиғи, ёқимли музыкаси билан ўзбеклар диёрини яшнатган, минг-минглаб томошабинлар, китобхонлар таҳсинига сазовор бўлишган эди. Мана, бугун биз, дўстларимиз ҳузурига ўз ижодий ютуқларимиздан ҳисоб бергани, маслаҳат олгани, ўргангани келдик. Аниқроғи, азалий удумимизни давом эттиргани келдик. Ахир ҳурматли Ғафур акам айтганидек, бири бирига шогирд, бири бирига устоз халқлармизку. Яна бунинг устига қўшнилармиз.

Ён қўшнимиз. Ён қўшни — жон қўшни бўлади. Ўртамизда тўрт-беш пахсали, баланд синчли ёхуд тахта девор, ҳатто четан тўсиқ ҳам йўқ. Ниҳоят, номигагина якка қават чий тортилган пардевор қилинган. Тўю ҳашам зарурати бўлганда ширр этиб, чий йигилади-ю, ҳовли кенгайди қолади, нариги этакка дошқозонларни қура берингу, тўрга стол-стул, каравотларни қўяверинг. Ўртадан оқиб ўтадиган ариқ лабида қирғиз қизи ўсмасини юваётган бўлса, бериги ҳовлида ўзбек йигити унинг сувдаги аксига тикилиб, ўша жойдан ҳовучлаб сув ичиб, шўхлик қилади. Тиқмачоқдек гўдак ўзидан катта коптогини думалатиб, ҳовлидан ҳовлига ўтади, шовқин солади, кулгиси кўкни қоплайди.

Ассалом алайкум, кекса Тянь-Шаннинг кумуш чўққилари, салом сенга мовий Ис-сиққўл, салом бердик, ҳайқириги кўкни қоплаган шўх Норин. Талас водийси, азамат энергетиклар ва тоғ кончилари, машинасозлар, лавлагикорлар, пахтакорлар, чўпонлар, олимлар, рассомлар, ўзбек дўстларингиз—ён қўшнингизнинг саломини қабул этгайсизлар!

Биз сизларга тоғлар, тошлар, адирлар оша ўзбек элининг тароналарини олиб келдик. Фарғона боғ-роғларининг атрини, Самарқанд осмонининг камалак товланишини келтирдик. Бағримиз, қалбимиз нимага бой бўлса, барини, ақл-идрокимиз зиёси қанчалик ёруғ бўлса, қўли гул халқимиз нимаики яратган бўлса — барини олиб келдик, азиз дўстлар!

Ижодий ҳисоб бериш нияти билан респуб-

ликангизга отланар эканмиз, нозик таъб, диди ўткир, талабчан китобхонлар, томошабинлар ҳузурига келаётганимизни тушунардик, ҳис этардик. Табнийки, ҳаяжонимизнинг боиси ҳам шундан эди. Аммо шу билан бирга ўзбек адабиёти ва санъати эришган энг ёрқин, энг жозибали яхши асарлар сизларни ҳам мамнун этишига ва ҳар бир санъаткор учун энг қимматли ҳисобланган томошабин, китобхон таҳсинига сазовор бўлишига ҳам имонимиз комил эди.

Декада кунларида, ижодий учрашувларда, санъаткорларимизнинг концертларида бу нарсаяққол намоён бўлди. Ўзбек санъати, адабиётининг ҳисоботи дўстлик байрамига айланиб кетиши ҳаммамизни қувонтирди.

Иссиқкўл бағрига жойлашган Туп районидаги Ленин комсомоли номли колхознинг донгдор бригада бошлиғи, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Жамила Дуйшеева учрашувда зўр ҳаяжон билан тўлқинланиб шундай деди: «Бир-бирига оғайни, эгачи-сингилдек халқнинг тўйи, тантанаси ҳам икковиники ҳисобланади, сизларнинг санъат-адабиёт тўйингиз бизларнинг ҳам тантанамиз, ундан баҳра олаётганимиздан хурсандмиз».

Саноат корхоналарида ишчилар, хизматчилар билан бўлган учрашувлар, студентлар даврасида бўлганимиз, чорвадорлар, пахтакорлар ҳузурида суҳбатлар қурганимиз — булар ҳақида ҳурматли газетхонларимиз радио, газета ахборотларидан билиб олишган. Такрорлаб ўтиришни лозим кўрмадим.

Бир нарсани такрор ва такрор айтгинг, ёзгинг келади, чунки дўстлик меҳри, дўстлик оқибати, дўстлик муҳаббати ҳамма ерда,

ҳар қадамда, ҳажжи қўлида бир дона гулни ушлаб, саҳнадаги ўйинчига маҳлиё бўлган норасидадан тортиб, нуроний қария-оппоқ соқоли кўксига тушган, ҳар биримизни фарзандидек бағрига босиб кўришган ва шу заҳотиёқ қўлимизга бир чинни коса қимиз тутган (оқлиқ ёруглиқ, яхши ният аломати!) қариягача ҳамманинг чеҳрасида, ҳаракатида, мулозаматида шуни чуқур ҳис этдик, қалбларимиз қувончларга тўлди.

Кичик бир лавҳада декада давомида олган таассуротларни батафсил ёзиш амри маҳол. Ҳар бир учрашув бутун бир китобга татийди. Ёзувчилар союзида бўлган ижодий учрашув, ҳамкасбларнинг фикр олишувлари жуда мароқли ўтди. Бу ҳақда алоҳида ёзиш керак.

Қирғизистоннинг гўзал ерлари — боғлари, адирлари, тоғлари, кўллари, ўрмонлари, гулзорлари... Ўҳў, буларни санаб саноғига етиб бўлмайди. Биз республиканинг ажойиб табиий бойликлари билан бирга табиатнинг инжиқликларини ҳам кўрдик. Бундай пайтларда камдан-кам бўладиган шамол, бўронни, Туп районида ёққан қорни ва ниҳоят, шу районда даҳшатли ер қимирашини ҳам кўрдик. Қирғиз дўстларимизнинг сабот-матонатига қойил қолдик.

Декадага отланганимизда қирғиз қизи Сакен самолётдаёқ ҳаммамизни ўзига мафтун этиб, меҳримизни товлантириб юборган эди. Меҳри дарё қирғиз дўстларимиз билан хайрлашар эканмиз, гўзалликда тенгсиз, тиниқликда шабнам донасидек тиниқ, қуёш нурини сочганда товусдек товланадиган Иссиқкўлни барала қучоқлагандай — жон қўшнимизни қучоқлаб хайрлашдик.

1970 йил, июль

Байрам арафаси. Бари шундоққина деразам тагига тегиб турган, оппоқ қор чойшабига бурканган тоғ орқасидан тонг ёришиб келмоқда. Дарахтлар, шабада турса думалаб пастга тушиб кетадиган, деразага келиб уриладигандай, кийлага турганга ўхшаб кўринадиган катта-катта тошлар, ёлғизоёқ йўлларани кўрига бошлади. Ана, харсанг ёнида ётган кийик оҳиста теналаб кетди. Кетидан бошқалари эргашди, худди тошга ўхшаб, ер бағирлаб ётганлари қўзгалди. Учта, тўртта. Дарахтзор ичидан яна учтаси чиқиб келди. Тунда базм қилганлар ҳам шулармикин? Гоҳи-гоҳида бир-бирларини чақириб, тунда гурунг қуришади. Бу ерликлар ҳозир кийикларнинг никоҳ тўйлари авж олган палла, тез-тез базм қуриб туришади дейишади. Ривоятларга қараганда, кийикларнинг базм тантанасидаги «қўшиқлари»ни эмас, ҳатто унинг шунчаки бир-бировини чақирган овозини эшитган киши ҳам юз йил умр кўрармиш. Бу кеча ҳам, худди мана шу арчазор бағрида роса базм қуришди, тонг отиши билан чўққига чиқиб, нариги томонга ўтиб етти-

саккизтаси бирин-кетин юқорилаб бораётибди.

Бу манзарага жуда ўрганиб қолдик. Ҳар кун нонуштагача, баъзан нонушта пайтида ким нечта буғу, нечта кийик кўргани, бири биридан фарқи, ҳусни-қомати ҳақида суҳбат юритамиз. Баъзан тунда ёхуд тонг палласида тоғ этагидан сал юқорироқ кўтарилиб, томоша қиламиз.

Кийиклар кўпинча шаҳарга тушиб кетаётганимизда йўл ёқасида машиналарга тикилиб турганини кўрамиз. Тунда шаҳардан қайтаётганимизда ҳам шу манзара. Машина чироғи шуъласида худди бизни кутиб олаётгандек оҳу кўзлари чақнаб кетади, кейин эгасини кўриб кўнгли тинчигандек йўлдан оҳистагина четга чиқади ва тикилиб қолади. Бу ерда буғу, кийикларни ов қилиш тақиқланган. Улар ҳам худди қўлга ўргатилган жониворлардек эркин юришади. Ҳайвонот оламининг бу гўзал зоти кўзларининг беқиёс чиройлилиги билан машҳур. Афсоналарда ҳам, шеърятда ҳам оҳу кўзларнинг таърифи жуда кўп мадҳ этилган. Бироқ кийикларнинг фақат кўзларигина чиройлимикин? Жозибадор, ўзига мафтун этади, халосми? Йўқ. Унга тикилиб турсангиз, бутун гавдаси—чиройли тўшидан тортиб белигача, ингичка, чаққон оёқлари, ҳамиша ялтираб турадиган танаси зийрак қулоқларигача бари гўзал ва бу гўзалликнинг ҳаммаси кўзларида мужассамланган. Инсоният оламида ўз кўзларининг таърифи ва тавсифи баландлигини ўзлари ҳам сезган ва бу билан фахрлангандек, кишига боққанида шунчалик ёқимтой, жозибали тикиладики, сира

ундан кўз олгинг келмай қолади, сеҳрлаб қўйгандай бўлади, кейин «бўлар энди» дегандай, бошини оҳиста ёнига ташлаб, шундай бир сузилиб қарайдики, кўзлар боягидан ҳам чиройли, жозибали, шу билан бирга шикаста бир нигоҳни эслатади, орқасидан тикилиб қоласан, киши.

Тонг ёришди. Ҳамон кийиклардан кўз узолмайман. Ана, қояларга, ўркачларга яқинлашиб, охиргиси кўздан гойиб бўлади.

Хаёл беихтиёр Тошкентга қараб учди. Озмунча масофами? Дунёнинг бир чеккасида-миз десак, муболаға бўлмас. Уйдан чиққанимизга ҳам ўн бир кун бўлди. Бироқ нима учундир шу кунлар жуда тез ўтиб кетди. Ҳар бир кунгина эмас, ҳар бир соатимиз олам-олам таассуротларга тўла, уларни қай ҳолатда қаламга олиб, қоғозга тушириб бўларкин, деган ташвиш босиб ётибди-ю, ўн бир кун ўн бир соатдай тез ўтганига ҳайронман. Ҳар куни кечқурун, кўпинча тун ярмида қайтамиз, ниҳоятда чарчаган, оёқларни кўтариб босишга, гаплашишга мажол қолмаган ҳолда келамиз, эрталаб ҳеч нарса бўлмагандай барвақт туриб кетамиз, бизни эркалаётган кийикларни томоша қиламиз. Ҳар куни бизга ҳамроҳ бўлиб юрган дўстларимиз кўриша туриб, «чарчамааяпсизларми?» дея ҳол-аҳвол сўрашади, чарчаётганлигимизни яширмаймиз. Бироқ бу чарчоқдан чарчаш эмас, аксинча, борган сари бардам, тетик бўлиб бораётганимизни гаплашамиз. Чиндан ҳам келган кунимиз, Улан-Батор тупрогига қадам қўйган соатимизда мўғул дўстлар кучоқларини очиб, бағирларига олганича ҳамон қўйиб юборишмайди. Уша

аэропортдаги иссиқ чехралар, ўша меҳр, ўша мулозамат, ҳурмат, иззат, самимият ҳеч қандай баландпарвоз иборасиз илиқ, қардошлик, меҳмондўстлик билан қуршаб олингандан кейин қандай қилиб чарчайсану, кунларнинг ўтишини ҳисоблаб чиқа оласан. Бундай чарчаш кишига роҳат бахш этаркан.

Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, мўғул дўстлар ҳузурида ўтказган кунларимизнинг ҳар бири биттадан китоб бўлгуси, китоб бўлганда ҳам меҳро-оқибатни мадҳ этадиган, ёру дўстлик, аҳду пайвандликни кўкка кўтарадиган, яхши ниятли кишиларнинг бебаҳо инсоний фазилатларини, халқлар, миллатлар биродарлигининг буюк қудратини куйлайдиган китоб бўлишга муносибдир. Лекин афсуски, дўстлар диёрида ўтган икки ҳафталик сафар таассуротларини кичик бир лавҳада, лоақал санаб чиқишга ҳам имкон йўқ. Мен фақат бир кун — байрам арафаси кундаги баъзи учрашувлар ҳақида гапириб бермоқчиман.

Ҳамон тоғ чўққисига тикилганча хаёлан Тошкентни кезаман. Ахир ҳар қандай бўлганда ҳам байрам кунлари оилангни, айниқса, жужуқларни қўмсайсан, соғинган юраклар тез-тез уриб, улар томон талпинади. Приёмникни бураб, Тошкентни эшитмоқчи бўлдик. Ён-веримдагиларнинг роҳатини бузгим келмади. Телефон жиринглаб қолди. Ўзимизникилар. Байрам билан табриклашяпти. Демак, бугун барвақт турган бир мен эмас эканман. Бирпасда коридорда оёқ товуши, гурунг эшитилди. Ҳаммамиз бири-биримизни Улуғ Октябрь байрами билан табриклардик. Бирин-кетин мўғул дўстлар

кириб келишди, улар ҳам қучоқлашиб табриклашарди. Ҳамроҳларимизнинг бири хат ёзиш, бири табрик телеграммалари юбориш, Тошкент билан телефонда гаплашишга киришиб кетишди. Кимдир, биз бўлган аймақларнинг раҳбарларига байрам телеграммалари юбориб, аратларни табриклашни таклиф этди.

Ҳаммамизга маъқул тушди.

Хоналарда, вестибюлда телефонлар кетмакет жиринглаб, ҳамроҳларимизни йўқлашар, табриклашга шошилишарди.

Нонуштадан кейин пионерлар ҳузурига боришимиз керак эди. Ҳаммамиз чамадонларимизни титкилай кетдик. Ахир болалар ҳузурига, тагин байрам арафасида қуруқ бориб бўлмайдик-ку. Биров бир ҳовуч значокларни олди, биров китоблар, яна кимдир бир даста откритка, Тошкент кўринишлари, атиргулларнинг антропик хал навлари, ҳайкалчаолар олди. Делегация аъзоларининг шу топдаги тараддуди арафа бозоридан ўғил-қизларига байрам совғаси олиб бораётганга ўхшаб кетарди. Шуларни кўнглимдан ўтказиб турувдим, Туроб Тўла ёнимга келиб, у ҳам худди шу фикрни айтди. Бир нафас икковлон Тошкентни эсладик.

Қайси бир аймақда ёки сомонда бўлмайдик, кутиб олувчилар қаторида ҳам, кузатувчилар орасида ҳам ўғил-қизлар, пионер-ўқувчилар байроқчаларини қилпиратиб, рус, ўзбек, мўғул тилларида «дўстлик» сўзини такрорлашар, ҳар такрорида кишини тотли ҳаяжонга солишарди. Ўзлари мактабларида кутиб олишганда-ку, асти қўяверинг. Фахрий пионерликка қабул қилиб, бўйнимизга

қизил галстук тақиб қўйишади. Қайси ота ё она шу дақиқада бўйнига осилиб, эркалик қиладиган қизалоғи ёхуд ўғилчасини эсламайди, қўмсамайди, кўнгли алланечук бўлиб кетмайди дейсиз? Кейин мўгул пионерларининг худди бизнинг пионерларникига ўхшаган значогини тақиб қўйишади-да, честь беришади. Сиз ҳам честь бериб, пионерликни қабул қиласизу, ўзингизни тутиб туrolмайсиз. Жажжи қизчани бағрингизга оласиз, пешанасидан ўпасиз, меҳмоннинг эътиборига сазовор бўлганидан қувонган қизча қип-қизариб, уялиб, яна честь бериб, ўртоқлари даврасига югуради, ўз ҳаяжонини ҳовлиқиб гапира бошлайди, фахрий пионер амакига ўғил ёки қизчасини эслатиб, бағридан қочиб келганини билади, дейсизми? Бола — болалигини қилади-да.

Бола! Марҳум Шоаҳмад ака биринчи марта болалар уйига бориб, бола олмоқчи бўлганида, тарбиячи аёлни қаттиқ койиб бергани сира эсимдан чиқмайди. Тарбиячи отадан неча ёшли бола олишини сўрагану, Шоаҳмад ака: «Барибир», деган. Жинсини сўраган: «Барибир»,— деб жавоб қайтарган. Шундан кейин тарбиячи қайси миллат боласини олмоқчи эканини сўраганида, Шоаҳмад аканинг газаби қайнаб, койиб берган: «Мен мол бозорига келганим йўқ, синглим. Одам боласини бағримга оламан, деб келдим. Ҳамма миллат боласи бир бола — одам боласи, уқдингизми?»

Бола ҳамма срда ҳам ширин, азиз, бири биридан шўх, ёқимтой, кўҳлик. Дунёнинг нариги чеккасида ҳам шу, бериги қирғоғида ҳам. Худди ана шу ширинтойлар, эркатой-

лар бугун бизни ўз пионерлар саройида шундай кутиб олишдики, бу маросимнинг ҳар бир дақиқаси ҳаяжонли, унутилмас, қалбларнинг аллақаерини тўлқинлантириб юборадиган, сўз билан ифодалаб бериш қийин бўлган дақиқалар эди.

Улан-Батор пионерлар саройининг қўшқаватли, байрамга безатилган, ўзбек, рус, мўғул тилларида табрик сўзлари ёзилган алвонлар тортилган биноси олдидаёқ саф тортган, қўлларида гул ушлаган пионерлар даврасига тушиб қолдик. Гул байроқчаларини силкиб, қарсак чалиб,, «дўстлик» сўзини уч тилда такрорлаб бизни қаршилаётган пионерлар пастки қаватдан юқори қаватгача жонли коридор ташкил қилишибди. Ана шу коридордан юқори қаватга — катта залга кириб бордик. Бу ерда сарой пионерларининг вакиллари саф тортиб, рапортга тайёр туришарди. Беш пионер вожатий рапортни қабул қилгач, ўзбекистонлик меҳмонларни фахрий пионерликка қабул қилиш маросими бўлди. Кейин пионерлар саройи бадий ҳаваскорлари тайёрлаган концертни кўрсатишди.

Концерт программаси шу қадар хилма-хил эдики, профессионал ижрочилар қатнашаётганга ўхшарди. Программани олиб бораётган қизча — кулча юзли, ўн уч ёшлардаги Эрдэнэтуяа шунчалик маҳорат билан чаққон ҳаракат қилардики, кўпчилигимиз унга маҳлиё бўлиб қолгандик. У рус тилида, мўғул тилида сўзлаб туриб, ўзбекча рақсни эълон қилди. Атлас кўйлак, дўппи кийиб, сочларини майдалаб ўрган қизлар рақсга тушишганида, бамисоли шахримиздаги пионер саройларидан бирида ўтиргандек ҳио

этдик ўзимизни. Концерт анчагача чўзилди. Охири рус тилида «Доимо бўлсин қуёш» ашуласини биргалашиб айтдик.

Бизга пионерлар саройидаги турли тўғарақларнинг ишларини кўрсатишди. Пионерлар саройига бундан ўн йил муқаддам В. И. Ленин туғилган куннинг 90 йиллиги шарафига улуғ халқ хуралининг фармони билан В. И. Ленин номи берилган экан. Беш мингдан ортиқ пионер қатнашадиган бу сарой келажак авлодни муносиб ўғил-қизлар қилиб тарбиялашда муҳим ўрин тутди. Биз, пионерлар саройидан чиқиб, болалар билан хайрлашар эканмиз, улар Ўзбекистон пионерларига салом йўллаб қолишди. Байрам арафаси ўз юртимизда, пионерлар ўртасида бўлганимиздек, қувноқ, мароқли ўтди.

Кундузи делегациямиз аъзолари В. И. Ленин ҳайкали ёнига гулчамбар қўйишда қатнашдилар. Совет Иттифоқи гимни ҳамда дўст Мўғулистон Халқ Республикаси гимни садолари остида улуғ доҳий ҳайкали ёнида унга бўлган меҳр-эътиқодимиз, ҳурматимизни бажо келтирдик.

Кечқурун Улуғ Октябрь социалистик революциясининг, шонли 52 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда қатнашдик.

Бу фақат бир кунли таассуротнинг қисқа тафсили. Мамлакатимиздан узоқда — дўстлар ҳузурида шонли байрамни худди уйимиздагидек кутиб олдик. Эртага байрам... Яна қанча ҳаяжонли учрашувлар, таассуротлар...

*Улан-Батор — Тошкент
1969 йил, ноябрь*

ЗАРАНГ БАРГИ

Тошкентда тонг отди,
Монреалда кун ботди.

Ён дафтар тутиш фақат ёзувчи ёки журналистга хос эмас. Ҳаммада ҳам бўлади у. Фақат биров тутади, биров тутмайди. Тутганларининг бировлари хотираларини мунтазам ёзиб боради, бировлари онда-сонда қайд қилади, ошхатга ўхшаб, исм-шарифлардан бўшамайди... Аммо сафарга, айниқса, юртидан ташқарига отланганларнинг ён дафтар тутмагани, уни тўлдирмагани камдан-кам бўлса керак. Нотаниш шаҳарларда бегона кишилар билан бўлган учрашувларнинг таассуроти ҳам, кўрган-билган, эшитганларидан олган завқи ва ҳаваси ҳам, кўнглини хира қилган воқеа, нарсалар ҳам, раҳми келиб ачинган, меҳр-шафқати тўлиб-тошган дақиқалари ҳам, қисқаси, қалбида нимаики туғён урган бўлса, иложи борича, ўзи тушунадиган қилиб уни дафтарга туширишга уринадики, бу унинг ҳаётида унутилмайдиган хотира бўлиб қолади. Кези келиб, ҳатто зарурат бўлмаганида ҳам, уни бир ва рақлаб чиққанда, ўша сафар янгидан кўз олдига келадикки, буни бошқа ҳеч қандай хотира билан қиёс қилиб бўлмайди, ҳатто

Фотосурат ҳам шунчалик хизмат қилолмайди. Ён дафтарни қўйин дафтар, хотира дафтари деб ҳам юритамиз. Аслида, таъбир жоиз бўлса, қалб дафтари деб атаса ҳам бўларкан. Зероки, ҳар бир кишининг ён дафтарига назар ташлаш — қалбига назар ташлаш билан тенг. Ақл-идроки, табиати, атроф-теваракни кўра билиши бутун бир олам бўлганидек, ён дафтар ҳам ана шу қалб дардини ўзида акс эттириб, сақлаб қоладиган, бири бирига сира ўхшамаган, ўхшаши мумкин бўлмаган бир оламдирки, бу фақат дафтар эгасининг ўзига ва фақат ўзига хос, ўзига мос, ўзига аён бўлади.

Баъзан шундай ҳам бўлади. Бир неча киши биргалашиб сафарга чиқади-ю, сафар давомида олган таассуротларининг кўпи бири бирига ўхшаб кетади. Буни суҳбатда, фикр олишишда дарров пайқаб оласан киши ва шу ўй-фикрлар ён дафтарда ҳам акс этаётганини билиш қийин эмас. Бу нарса ҳамроҳларнинг фикр-ўйлари бири бирига яқинлигини, сафардан кузатилган мақсад бирлигини кўрсатади.

Сафар анжомларини ҳозирлаб бўлиб, яна нима эсдан чиқдйкан деб, хаёл суриб ўтириб, «бу галги сафарнинг ҳаяжони бошқача-я...» деб ўзимга-ўзим савол бердим ва беихтиёр ён дафтарни қўлимга олдим. Биринчи саҳифасига тушган жумла ҳам шу бўлган эди. Тошкент аэропортига йиғилиб, ҳамсафар дўстлар билан гурунглашиб турганимизда худди мендаги туйғу ҳамроҳларда ҳам содир бўлаётганини сездим. Биров ҳазил-мутойиба билан, биров жиддий вазиятда, яна биров масофани таққослаш билан фикр-

рини изҳор қиларди. Бўлмаса, буларнинг деярли ҳаммаси ҳар хил сабаб билан мамлакатимизнинг кўп шаҳарларини кезиб чиққан, бир неча чет мамлакатларда сафарда бўлган кишилар. Аммо бугунги ҳаяжонлари ўзгача: биринчидан, дунёнинг бир қитъасидан узоқдаги иккинчи қитъасига отланаётган бўлишса, иккинчидан, шу қитъадаги улуғ мамлакатнинг вакиллари бўлиб сафарга чиқаётганларидан фахрланиш — фахрланиш бўлганидаям дабдабасиз, баландпарвоз сўзларсиз, кишиларимизга хос бўлган камсуқумлик билан ич-ичидан, қалбдан фахрланиш ҳаяжони эди. Табиийки, бу ҳаяжон ҳар бирининг қалб дафтарида ўзига тушунарли қилиб қайд этилган бўлиши муқаррар.

Мана, сафар олдидан азиз тупроғимизнинг кўкка парвоз қиладиган дарвозасида дамланган чойнинг сўнгги пиёлаларини бўшатдик. Самолётга чиқдик. Ёру дўстлар қўл силкиб, гул силкиб, атир бўйли рўмолчаларни қилпиратиб, сафарларингиз беҳатар бўлсин, дея яхши ният тилаб қолишди. Ҳозир, шу топда, биз ўзбек элининг вакиллари бўлиб пойтахтимизга йўл олаётган бўлсак, бу ҳиссиёт Москвада, Шереметьево аэропортида эканимизда чўққисига чиқди. Қалбларимиз бошқача ҳаяжон, тўлқинланиш билан, океаннинг нариги томонига, Америка қитъасига улуғ Советлар юртининг вакиллари бўлиб бораётганимизни чуқур сезиш ҳиссиёти билан ура бошлади. Бу ҳиссиёт катта шарафнинг ўзига хос улкан масъулияти, ҳиссиёти, совет кишиси деган номнинг улугворлиги, баркамоллигини ифодалаб турган ҳиссиёт эди.

Жонажон Москва, ёру дўстларнинг қуёш-дек иссиқ табассумидан ажралолмай самолётга ўтирар эканмиз, юраклар шув этиб кетди. Бу ҳолатни қогозда ёзиб, расмини чизиб кўрсатиб бўлмайди. Буни фақат қалб сезади, дўст оғушидан чиқолмай дукиллаб уриб турган юрак тепишлари сезади. Бир неча кунга бўлса ҳамки, азиз юрт, меҳрибон дўстлар, нури дийдалар билан кўришолмаслик — фироқнинг оғир дақиқаларини қалб уриши такрорлаб турарди.

Самолёт қўзғалди, қушдек баландлаб кетди-ю, кўзимизни ердан узолмаймиз... Шу дақиқада ён-веримга назар ташласам, деярли ҳамманинг қўлида қалам, дафтар, қогоз. Ким билади, ким нимани ёзиб қўяётипти. Биров учган соатимизни қайд қилгандир, биров кузатгани чиққан дўстини, биров эсига тушган нарсасини, яна биров ҳаяжонини босолмай, саҳифага числони ёзганича, нимадан бошлашни билолмай тургандир...

Бир оздан кейин, ўзаро гурунг бошланганида дилдаги ҳаяжон тилга кўчди қолди. Худди юқорида айтганимиздек ҳамманинг ҳаяжони, фикри-ўйи бир: нақадар азизсан, эй она тупроқ. Бир неча кун эмас, бир неча соатга булса ҳам сендан узоқлашиш қанчалик оғир эканлигини биласанми?

Бу ҳаво йўли янги йўл. Яқиндагина икки мамлакат ўртасида тузилган шартномага мувофиқ Москва — Монреаль ўртасида мунтазам ҳаво йўли очилганини биламиз. Эндиликда Шимолий Америка қитъасидаги Канада Москва билан тўғра-тўғри ва мунтазам қатнаб туриладиган ҳаво йўлига эга бўлган ягона мамлакат ҳисобланади.

Рига осмонида чегарадан ўтиб, юртимиз билан сўнгги дафъа хайрлашдик. Стокгольм томон учиб кетдик. Авиациямизнинг машҳур конструктори Андрей Туполевнинг ақл-идроки, самолётсоз мутахассисларимизнинг маҳорати, матонати билан яратилган улкан ҳаво кемаси салкам икки юз кишининг ҳар бирини бамисоли қалин кўрпачага ўтқазиб, пар ёстиқда ёнбошлатиб, ҳаловатини бузмай олиб борарди. Ўз қўлимиз билан яратган ўз машинамиз билан фахрланардик, ҳеч бир хавф-хатар ҳаёлга ҳам келмасди. Йўловчилар хизматида елиб-югуриб юрган, юзларидан табассум аримайдиган сержилва, сертакаллуф, хушмуомала қизлар атрофимизда парвона. Истаган нарсангизни муҳайё қилишади. Чанқадингизми, зерикмадингизми, бирон нарсани сўраб, билиб олмоқчимисиз — ҳаммасини бажону дил бажаришади. Фақат қаерда, қайси мамлакат осмонида учиб бораётганимиз, дунёни қойил қолдирган пўлат қушимизнинг тузилиши, жаҳон кўрғазмасида таҳсинга сазовор бўлганини микрофон орқали аввал рус тилида сўзлаб, кейин инглиз тилида гапира бошлашганда яна авиациямизнинг куч-қудрати билан фахрланиш туйғулари фикрни қамраб оларди. Бунинг боиси биринчидан, узоқ масофага ўз лайнеримизда учаётганимиз бўлса, иккинчидан, куни кеча, парвозимизнинг арафасида, Москвада авиация байрами бўлиб, кечқурун, ёстиққа бош қўяётганимизда ана шу тантана шарафига пойтахт салют бериб, ўз авиаторларини қутлаган ва бу туйғулар ҳали фикр-хаёлдан, кўз ўнгимиздан узоқлашиб улгурмаган эди.

ҳайратда эканлигини пайқаб олиш қийин эмасди.

Аэропортда хийла вақт ўтириб қолдик. Мэр вакили кетма-кет савол берарди. Иложи борича кўпроқ нарсани билиб олишга қизиқарди ва жавоб бераётган президентимиздан кўзини узмасди, ҳар бир ҳаракатини синчиклаб кузатарди.

Шаҳарга қараб йўл олдик. Совет павильонидаги дўстларимиз бизни меҳрибонлик билан қуршаб олишганди. Биз учун ажратилган резиденцияга келиб, жойлашиб олдик ҳамки, тепамизда парвона бўлишади, нима қилишсаки, бегона юртда заррача бўлса ҳам уринмасак. Бунинг устига ҳамюртларидан янгиликларни сўрашар, таниш-билишларининг саломини эшитиб, юборган хатларини ўқиб, ўзларини кўргандек хурсанд бўлишарди. Осонмас, ахир улар тўртбеш ойдан буён шу ерда. Минг хат келиб телефонда гаплашганлари, бизга ўхшаганларнинг етказган саломлари бўлгани билан дийдор кўришиш, бири бирининг меҳрига қониш, бағрига кириб, тафтида маст бўлиш, энтикиш, хурсандчиликдан кўз ёши тўкишга не етсин. Хуллас, узоқ узоқлигини, фироқ фироқлигини қилар экан-да. Соғиниш билан юзларимизга, кўзларимизга узоқ-узоқ тикилишади, қайта-қайта сўрашади, сира тўйишмайди...

Овқатланиб бўлгач, шилқ этиб тушдик. Чарчаганмиз, кўзлар беихтиёр юмилар, мижжага тиргович қўйиб ҳам эплаб бўлмасди. Ахир шу тобда москваликлар авжи ширин уйқуда, Тошкентдагилар-ку, тонг оттиришган. Бунини пайқаган дўстларимиз, меҳри-

бонона бизга кулиб боқишарди. «Агар ҳозир ётиб ухласаларинг, кейин кўнгикиш қийин бўлади, яхшиси, сабр қилинглар, кўча айланнглар», деб маслаҳат беришарди.

Монреаль Канаданинг ўнта вилоятларидан бири — Квебек вилоятига кирадиган энг катта шаҳар. Салкам уч миллион аҳоли яшайдиган бу шаҳарни Шимолий Американинг Парижига ўхшатса бўлади. Французлар истиқомат қилиши ва шу тилда гаплашиши жиҳатидан ҳам Монреаль дунёда Париждан кейинги иккинчи шаҳар ҳисобланади.

Биз Монреалнинг асосан, канадалик французлар истиқомат қиладиган қисмида, сокин маҳаллалардан биридаги қўшқаватли шинамгина расмана бинога жойлашдик. Расмана дейишимизнинг бонси шуки, бу ердаги икки, уч ва баъзан тўрт қаватли биноларнинг деярли ҳаммасида ҳар қаватга алоҳида кириладиган зналар кўча томондан қурилган. Баъзилари очик, баъзиларининг тепаси соябонлар билан ёпилган. Айтишларинча, бу канадаликларнинг ўзига хос миллий услуби эмиш. Бу ернинг ёзи биздегига ўхшаб иссиқ бўларкану, аммо серёмғирлиги вазиданми ҳаво нам ва ниҳоятда дим бўлар экан. Кеч кирдими, зналарда, айвонларда одамлар ярим-яланғоч дам олиб ўтиришади. Аммо қиши қаттиқ келаркан. Шунини ўйлаганда бу зналар анча ноқулайликлар тугдирса керак. Ким билади дейсиз, бизга ғалати кўрингани билан ўзлари буни пайқамас, ахир ўз услублари-ку. Аммо биз жойлашган бинонинг зинаси ичидан қурилган, расмана бино.

Экипаж аъзолари, стюардесса қизларнинг ҳаракатида, чехрасида, муомалаларида ҳали ҳам байрам кайфияти, завқи сезилиб турарди.

Партия, совет ходимлари, саноат, қишлоқ хўжалиги, фан, адабиёт вакилларида иборат делегациямизга бир гуруҳ ўзбек санъаткорлари, шунингдек, жаҳон кўргазмасини, Канада шаҳарларини кўриш истаги билан бораётган туристлар ҳамроҳ эди. Стюардесса қиз Осло осмонида учиб бораётганимизни эълон қилиб бўлгани ҳам йўқ эдики, кимдир ўрнидан туриб, нариги салондан рубобчи йигитимиз Аббос Баҳромовни бошлаб келди. Ҳозиргача ўз ўй-фикрлари билан банд бўлган, газета, журнал ўқийдиган, ёни-веридагилар билан суҳбатлашиб келаётган йўловчиларнинг эътиборини ўзбек чолғу асбобининг ёқимли куйи банд қилиб олди. Бир неча соатли фироқ яна ўз кучини кўрсатди. Бир зумда хаёл жонажон юртнинг сўлим боғ-роғларига, шаҳар-қишлоқларига, ҳар кимнинг ўз хонадонига, меҳрибонлари ҳузурига элтди. Бир куй чалиниб бўлгунча, ватанни сайр қилиб чиқди. Соғиниш соатлари бошланди қўйди... Куй-куйга, хониш хонишга уланиб кетди. Осмони фалакда бами-соли ўз уйимизда, ўз куйимиз билан маст эдик.

Берген, Исландия, Гренландия, Ньюфаунленд осмонида парвоз этиб, ниҳоят, Монреаль кўкига яқинлашдик. Жаҳон кўргазмаси туфайли ҳаммага маълум бўлиб қолган шаҳар, унинг заркокилларини ювиб ўтадиган сержилва гўзал дарё — Авлиё Лаврентий

дарёси, кўргазма павильонлари қўғирчоқ уйчалардек кўзга ташлана бошлади.

Соатларимизга қараганда, кеч қоронгиси тушиб, уйқуга бош қўядиган пайт. Аммо бу ердагилар тушликни қилиб бўлган ёки энди-гина тушликка ўтираётган эди.

Аэродромда бизни кўргазмадаги Совет павильонининг ходимлари, Канададаги ваколатхонамиз хизматчилари, Монреаль шаҳри мэрининг вакили кутиб олишди.

Табиийки, бирон шаҳарга иккинчи бир мамлакатдан меҳмон келса, ҳаммани қизиқтиради. Кутиб олувчидан тортиб, хизмат қилиб юрганларгача келган одамларга қўғирчоқ дўконига кириб қолган гўдаклардек бошдан-оёқ қизиқиб қарайди, гапларига қулоқ солади. Аммо бизнинг делегацияга бўлган қизиқиш олатдагилар ташқари эди. Буни ҳар биримиз Монреаль тўпроғига қадам қўйган дақиқамизданоқ сеза бошлаган эдик. Шаҳар мэрининг вакили қорачадан келган, бароқ қош, ўрта бўй ва ўрта ёшлардаги кўринишдан оғир-босиқ (балки протокол қоидалари талабига кўра ўзини шундай тутаётгандир, ахир бир кўришда одамнинг босиқ ёки енгилтаклигини билиб олиш анча қийинку) киши делегациямиз бошлиғи Ёдгор Содиқовна ва унинг ҳамроҳлари билан кўришиб бўлиб, бизни аэропорт залига бошлаб бораркан, дунёда биринчи ва яккаю ягона аёл президент билан, президент бўлгандаям хотин-қизлари бундан ниҳояти қирқ йил муқаддам паранжи ичида юрган, саводсиз бўлган мамлакатда етишиб чиққан президент аёл билан учрашгани, суҳбатлашганидан

Дастлабки дақиқалардаёқ Бодрн номи билан юритиладиган бу кўчада болажон, серфарзанд оилалар яшашлигини пайқаб олиш қийин эмасди. Болали уй бозор деганимиздек, унча узун бўлмаган, пкки томони катта-катта кўчага чиқадиган бу кўчани ҳам, «болали кўча бозор», деб атаса бўларди. Болали уйда сир ётмайди. Ҳар қандай янгиликнинг биринчи жарчиси ҳам бола бўлади. Машиналаримиз бино олдига келиб тўхташи билан уларни ўраб олган болалар бирпас қизиқиб, аланглаб бизларга тикилиб турган бўлишди-да, худди команда берилгандек бирдан тарқалишди. Шу заҳотиёқ ён-веримиздаги, кўчанинг нариги бетидаги хонадонлар, болохоналарда, балконларда аёллар пайдо бўлди. Улар ҳам бегона юртдан келган одамларга тикилишар, алланималар ҳақида ўзаро пичирлашишарди. Бола — болагини қилади. Ҳали жойлашиб улгурмасимизданоқ жужуқлар яна эшигимиз олдида ўралашиб қолишди. Аввалига ҳадиксираб, тортиниб туришди-ю, сал ўтмай элакишиб кетишди. Кимдир жажжи бир қизалоққа қўлидаги гулдастадан битта гулни олиб узатган эди, қолганлари ўраб олиб, чуғурлашиб кетишди. Яна кимдир чўнтагидан значок чиқариб, юзлари чанг босган, тиззасининг кўзи тупроққа беланган, сариқ соч, кўзлари тийрак болага узатган эди, қолганлари қўлларини узатиб «амаки, менгайм медаль беринг» деб чуғурлашиб кетишди. Нарироқдаги машина ёнида турган, кўринишдан шу ерли бир киши хижолат тортгандай, француз тилида бир нарс деди болаларга. Афтидан, у: «Ахир, меҳмонлар чарчаб келишган,

Ўз қолларига қўйинглар, боринглар, ўйнанглар» деди шекилли, болалар бир нафас тинчишди-ю, сал ўтмай яна болалигини қилиб «Амаки менгаям»га ўтишди. «Мана пучуқвой» дея сепкилдор болага кимдир битта значок узатди. Хуллас, чўнтагини кавламаган киши қолмади. Эртасига эрталаб, нонуштага бораётганимизда, яна шу жужуқларни кўрдик. Энди улар кечагидан ҳам кўпайишган эди. Ҳатто ичида кеча тиззаси тупроқ, юзлари чанг бўлиб юрган болакай, кимдир значок тақдим қилганида зўрга «спа-си-б» деб жавоб қайтарди. Дарров бунн ҳам ўрганиб олибди.

Шу кундан бошлаб, болалар ҳар кунн эрталаб чуғурлашиб бизни кузатиб қўйишар, қайтганимизда кутиб олишарди. Биз ҳам ўрганиб қолгандик. Эртасидан бошлабоқ бирининг қўлида тахта, бирида картон қоғоз пайдо бўлди. Олган совғалари — ҳар турли значоклар, чақаларни шунга қадаб, коллекция тўплашар, бир-бирларига кўз-кўз қилишарди. Сокин кўча сукунатида шуларнинг овози, кулгиси, йигиси ҳукмрон эди. Назаримда, Бодри кўчасидаги шу болалар зерикиб юришган экану, бизнинг келишимиз уларга бир дунё, катта воқеа бўлиб кўринди, дам олиб, яйрагандай бўлишди. Ўзимиз ҳам анча ўрганиб қолдик.

Машинамиз шаҳар кўчаларидан ўтиб, Монт-Рояль тогининг илон изи йўлларидан баландлаб борарди. Тепаликка чиқиб, машинадан тушганимизда оқшом ўзининг ҳарир пардасини эндигина ёйишга ҳозирланаётган, кўкўпар биноларда бирин-кетин чироқлар ёна бошлаган эди. Тош зиналардан юқорига

кўтарилдик. Монреаль биз самолётдан кўрган ёхуд ҳозиргина автомашиналарда кўчаларидан ўтиб келганимиздаги шаҳарга сира ўхшамасди. Бу ердан у бутун борлиги, кўркисалобати, ҳусн -жамоли билан намоён бўлди. Бамисоли табиат мана шу Монт-Рояль тоғини фақат ва фақат Монреални томоша қилиш учун яратиб қўйгандек.

Америкача кўлам, европача дид-услугда қурилган бу шаҳар кўкка бўй чўзган кўп қаватли бинолар, уч-тўрт қаватли иморатлари, бири бирига жуда ўхшаб кетадиган кўчалари ва ниҳоят, бағридан оқиб ўтадиган, улкан ва узун кўприги шаҳарнинг камаридек белини боғлаб турган Авлиё Лаврентий дарёси билан ҳусн бобида дунёдаги энг гўзал, сўлим шаҳарлар билан беллашаман деб тургандек.

Табиат оқшоми шошарди. Бирпасда у қора пардасини ҳамма ёққа ёйиб: «Қани, шаҳар, мени тилка-пора қиладиган кучингни кўрсат», демоқчидай бўларди. Шаҳар ҳам шошарди, кетма-кет чироқларини ёқиб, қора пардани ёриб, жамолини намоён қилишга шошарди. Аммо тунни қувмоқчи бўлган нур унинг ҳамма ерини баб-баравар ёритолмасди. Баланд қават биноларнинг тепасида ёнган кучли прожекторлар ёнидагиларнинг нуруни писанд қилмасди, босиб кетарди, шаҳарнинг энг катта, энг гавжум марказий кўчаси — Сан-Кэтриндаги ранго-ранг рекламаларнинг чироқлари нури кўзни қамаштирар, ўз навбатида булар ҳам бошқа кўчалардаги нурни назар-писанд қилмаётгандай эди. Бу чироқлар бетиним ҳаракатда. Ўчади, ёнади, рангини ўзгартиради, нур тилга ки-

риб, одамяр билан, шаҳар билан сўзлашади. Тинмайди, чақиргани чақирган: «Келинг, магазинимизга марҳамат!» — дейди. «Биздан харид қилинг», — дейди. «Қарзга олаверинг, пулини кейин тўларсиз», — дейди. Тунда нур тилга кириб авж қилса, кундузлари хилма-хил, кўзни қамаштирадиган бўёқлар тилга киради. Ҳар қадамда рўпарангиздан чиқиб, юқоридагиларни такрорлайверади. Кўчаларда эртадан кечгача, оқшомдан тонггача шунга дуч келади киши. Уйда-чи? Дам олиб ўтирганингизда ҳам шу. Телевизорда бирон фильмни охиригача кўриш амри маҳол. Картинани шартта бўлиб, ўртасида яна ўша совуннинг энг яхшиси бизда ёки тиш пастасининг бунақанги ярқиратадиганини бошқа жойдан тополмайсиз, деганга ўхшаш мақтовларни эшитасиз. Бизга ғалати туюлган бу нарсаларга бу ерликлар ўрганиб қолишган, албатта...

экспо — 67

Авлиё Лаврентий дарёсининг қоқ ўртасига, оролларга жойлашган ЭКСПО — 67 жаҳон кўргазмаси Монреалнинг ҳуснига тушган хол мисоли. Ҳамма павильонлар нурга кўмилган, сержилва дарё уларнинг аксини ойнадагидек акс эттириб турибди. Сон-саноқсиз павильонлар орасидан дарров кўзга иссиқ кўринган ўз павильонимизни топиб олдик. Кўкка парвоз қилмоқчи бўлиб турган учар гиламдек савлат тўкиб турибди. Унинг олдидаги улуғвор «Ўроқ ва болга» ҳайкал композицияси ҳам яққол кўзга ташланади.

Шаҳар оқшомида кўчалар гавжум. Гавжум деганимизда биз кўпроқ одамлар билан бўлган гавжумликни тушунамиз. Бу ерда кўчаларда одамлар кам кўринади. Улар машиналарда. Шу туфайли ҳам кўчалар машиналарга тўлган, машиналар билан гавжум. Айниқса, кечки пайтларда машинада юргандан пиёда юрган маъқулроқ. Шунчалик тиралиб кетадики, деярли ҳар эдлик-юз қадамда тўхтаб, имиллаб юришга мажбур бўлади.

Шуълага чўмган, реклама чироқларининг минг хил товланиб, кўз қисиб, қош қоқиб, имо-ишора қилиши билан нафас олаётган кўчалардан ўтиб борарканмиз, баландликда, ҳозиргина биз турган жой — Монт-Роялдаги улкан бут шаҳар тепасида кўкка бўй чўзиб, гўё одамларнинг савоб ишлари ва гуноҳларини ҳисоб-китоб қилиб тургандай кўринади. Билмадик, қайси бир ишни савобга йўяди-ю, қайси бирини гуноҳга. Бу бизга қоронғи. Аммо бир нарсa равшанки, монреалликлар жаҳон халқларининг ҳаётини, эришган ютуқларини бир кўзгуда акс эттиришдек яхши ниятли, катта савоб ишни қилганлар, биз ҳам ана шу савоб иш туфайли бу юртга ташриф буюрганимиздан хурсанд эдик...

Эртаси куни кўргазмага бордик.

Экономика, фан, қурилиш, маданият соҳасида эришилган ютуқларнинг жаҳон кўриги — «ЭКСПО — 67» номи билан юритилаётган кўргазманинг иш бошлаганига тўрт ой бўляпти. Бу кўргазма канадаликлар учун икки муҳим санани байрам қилиш — Канада конфедерациясининг юз йиллиги ҳамда

Монреаль шахрининг уч юз йигирма беш йиллигини нишонлашга тўғри келаётган бўлса, биз, совет кишилари учун Улуғ Октябрь Социалистик революциясининг шонли эллик йиллиги тантаналари арафасида ўтказил-
япти.

Монреаль океандан бир ярим минг километр узоқликда жойлашган бўлишига қарамай, унинг порти мамлакатнинг асосий портларидан бири ҳисобланади. Океан лайнерлари шаҳар марказида кенглиги уч километрга ёйилиб кетадиган Авлиё Лаврентий дарёси орқали бемалол портга кириб келаверади. Шаҳардаги бинолар жуда зич қурилгани туфайли кўргазмани ташкил этишда унга қулай жой топиш масаласи катта муаммо бўлиб қолган эди. Шунга қарамай, кўргазма ташкилотчиларининг дадиллик билан тузган янги режалари ҳаммани қойил қолдирган. Улар кўргазмани портга туташган Маккей буруни билан Сент-Элон ҳамда Нотр-Дам оролларига жойлаштиришни таклиф этишган.

Бу режанинг кишини ҳайратга соладиган жойи шунда эдики, жуғрофия хариталарида фақат Сент-Элон оролинигина учратишингиз мумкин. Унинг қиргоқларидаги сердарахт салқин парк ҳамда бутун қулайликларга эга бўлган чўмилиш жойлари монреалликларнинг севимли сайргоҳлари эди. Маккей бурунининг сатҳи бўлса айтарли катта эмас, энсиз. Нотр-Дам ороли мутлақо йўқ эди.

Кўргазма ташкилотчилари ўн беш ой мобайнида кўлами жиҳатидан улкан ишни ба-
жардилар. Дарё тубидан 29 миллион тонна

тупроқ чиқарилиб, ағдарма машиналарда қирғоққа келтириб тўкилди, натижада Маккей буруни кенгайтирилиб, Сент-Элон ороли анча чўзилди. Дарёнинг жанубий қирғоғидаги саёз жойларга тупроқ тўкилиб, янги, сунъий Нотр-Дам ороли — парки, кўли, кўрфази ва каналлари бўлган катта орол бунёдга келтирилди. Шундай қилиб, кўргазма майдони тўрт юз гектарга кенгайтирилди. Бу албатта, улкан Авлиё Лаврентий дарёсининг сувига таъсир этмай қолмади. Сув сатҳи баъзи жойларда икки-икки ярим метргача кўтарилди.

«Замини башар»

Кўргазма гоёсини ифодалайдиган девиз топиш масаласида Монреалда анча бош қотиришган. Ниҳоят, француз ёзувчиси, қаҳрамон учувчи, гитлерчиларга қарши олиб борилган жангларда ҳалок бўлган Антуан де Сент-Экзюперининг «Замини башар» номи асарининг номини қўйишга қарор қилинди. Бу девиз кўргазманинг темасини очиб беради. Шу китобдаги «Инсон бўлмоқ — ҳар бир қўйган тошинг билан дунёни қуришга кўмаклашаётганингни ҳис этмоқ демакдир» деган сўзлар кўргазма олдига қўйилган мақсаднинг фалсафий ифодаси бўлиб хизмат қилади.

«ЭКСПО — 67» нинг асосий темаси — «Замини башар» — кўргазмада қатнашаётган мамлакатларнинг миллий павильонларида, Канаданинг махсус павильонлари, шунингдек, кўргазма даврида олиб борилади.

ган ҳар турли информაციон воситалар орқали очиб берилади.

«ЭКСПО — 67»да Европа мамлакатларидан 17 таси, Осиё мамлакатларидан 10 таси, Африкадан 26 ва Америка қитъасидан 7 мамлакат иштирок этмоқда. Социалистик ҳамкорликдаги мамлакатлардан: Совет Иттифоқи, Чехословакия, Югославия ва Куба қатнашмоқда. Ҳаммаси бўлиб 62 мамлакат иштирок этаётган, ҳозирга қадар жаҳон миқёсида ўтказилган кўргазмалардан кўлами ва мамлакатлар сони жиҳатидан энг улкан бўлган бу кўргазмани бошдан-оёқ кўздан кечириб чиқишнинг ўзи бир неча кунни олади. Ундаги миллий павильонлар, тематик павильонлар, киноленталар, магнит ленталаридаги ёзувлар, стендлардаги экспонатлар ҳақида батафсил ҳикоя қилиб бериш у ёқда турсин, уларнинг тўла рўйхатини тузганда ҳам бир китоб бўларди. Шу туфайли, мазкур очеркда қисқача маълумот ва бир сайёҳнинг кўрганлари, ундан олган таассуротларидан баъзиларини келтириш билан кифояланмоқчимиз.

Кўргазмага асосан Маккей буруни бошланадиган жойдан кирилади. Бу ерда 12 минг автомашина турадиган майдон, чап томонда 25 минг кишили стадион қурилган. Унга «ЭКСПО — ЭКСПРЕСС» темир йўли ўтади. Шу ердан тематик павильонлар бошланади.

Совет Иттифоқи павильони Авлиё Лаврентий дарёсидаги Нотр-Дам оролига, бу оролни нариги Сент-Элон ороли билан бирлаштирадиган улкан кўприк ёнига жойлашган. Павильон биноси ойна, алюмин, пўлат ва

бетондан гигант трамплин шаклида қурилган. Унинг қайирма томи худди ҳавода осилиб тургандек ёхуд кўкка парвоз қилмоқчи улкан қушнинг қанотидек кўзга ташланади.

Биз павильонни айланиб чиқиб, пастга, катта томоша залига тушдик. Зал одамлар билан лиқ тўла. Ҳатто зинапояларда ўтириштипти, тик туриштипти. Бу ерга турли мамлакатларнинг журналистлари, кўргазмани кўргани келганлар Ўзбекистон делегацияси билан учрашиш учун тўпланишган. Матбуот конференциясида делегация бошлиғи, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Раиси Ёдгор Содиқовна Насриддинова республика босиб ўтган шонли йўл ҳақида гапириб берди. Унинг сўзи тугаши биланоқ саволлар туша бошлади. Журналистлар ҳам, кўргазмага келганлар ҳам савол беришарди. Бирини ўзбек хотин-қизларининг аҳволи қизиқтирса, иккинчисини президентнинг қаерда тугилиб, қаерда ўқигани, яна бирини кўп болали оналарга бериладиган имтиёзлар қизиқтирарди. Бир мухбир Тошкент, Самарқандга бориш мумкинми, деб сўрайди.

— Марҳамат, — дейди Ёдгор Содиқовна, — истаган шахрингизга боришингиз мумкин. Ҳар йили юртимизни кўргани минглаб туристлар келиб туришади.

Табиийки, кўпларни Тошкентнинг ҳозирги аҳволи қизиқтирарди. СССР Олий Советининг депутати, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретари Рафиқ Нишонов зилзила оқибатларини тугатиш, шаҳарни тиклаш, янги уй-жойлар қурилаётгани ҳақида батафсил гапириб бераркан,

залдагилар диққат ва эътибор билан тингларди унинг сўзларини.

Матбуот конференцияси тугаб, навбат санъатчиларга келди, зал боягидек тирбанд. Эшикдан янгидан-янги одамлар кириб келиб, тик туришарди.

Санъат кишилар қалбига таржимонсиз стиб боради. Бугунги биринчи концертдаёқ, тузилган программага янги қўшимчалар киритилди. Буни залда ўтирганлар, уларнинг бетўхтов қарсақлари киритди. Ҳалимахоним Носировани ҳам, Галия Измаиловани ҳам, Сасон Бенъяминовни ҳам, Клара Юсуповани ҳам, Қаҳрамон Дадаевни ҳам, ёқимтой пианиночимиз Офелия Юсуповани ҳам қайта-қайта сахнага таклиф этишарди. Бугун ҳам, бундан кейинги концертларда ҳам ана шундай бўлди. Сафаримиз тугади ҳамки санъатчиларимизни қўйиб юборишмади, яна бир ҳафта концерт қўйиб беришга олиб қолишди.

Бугунги учрашув бошланғичи эди. Шундан кейин бундай учрашувлар кўп жойда бўлиб ўтди. Кўргазмадаги павильонларнинг қайси бирига кирар эканмиз, мезбонлар самимият билан кутиб олишар, ўз павильонларидаги экспонатларни мамнуният билан кўрсатиб, охирида делегация аъзолари билан суҳбатлашишар, мамлакатларини ва ёки павильонларини акс эттирадиган бирон ёдгорлик совға қилишарди. Биз ҳам қараб турмасдик, албатта. Бирининг бошига дўппи кийгизсак, бирининг кўксига лўппи пахтаси чаноғидан тўкилай деб тургани акс этирилган значок тақиб қўярдик.

Канада павильонига кирганимизда, павильоннинг бош комиссари бизни жуда мам-

пунлик билан кутиб олиб, инглизчалаб: «Энг мўътабар кишиларни кутиб олаётганимдан мамнунман», дейди.

Чехословакия павильони ҳамма вақт гавжум, ҳамманинг диққатини ўзига тортади. Одамлар соатлаб навбат кутиб туришади. Унинг заллари бири биридан чиройли, нозик дид билан безатилган. Павильонда чехословак халқининг ҳаётини акс эттирувчи тарихий, бадий экспонатларни, «Саноат тараққиётининг симфонияси» деб номланган ажойиб бўлимни зўр қизиқиш билан томоша қилинади. Ҳар бир экспонат халқнинг қадимий традициялари сақланиб қолгани, ривожланиб бораётганидан, қўли гул моҳир усталар яратган ажойиб буюмлар ўзининг зийнати, юқори сифати билан ҳамон алоҳида ажралиб турганидан далолат беради. Моҳир қўллар шиша ойнадан анвойи хил буюмлар ясаб, гапиртириб юборган деса бўлади.

Павильонда бизга ажойиб кинофильм кўрсатишди. Кибернетика ҳисоблаш принципида олинган бу картина шундай намоёниш қилинади: қисқа метражли фильмнинг сюжети томошабинларнинг талаб ва хоҳишлари билан ривожланиб боради. Экраннинг теварак-атрофида залдаги креслоларнинг номерлари ёзилган. Номерлар икки рангда: қизил ва кўк. Саҳнанинг икки ёнига рақамлар санаб бўлингандан натижасини кўрсатадиган рамка ўрнатилган. Фильм бошланади. Маълум жойга келиб тўхтади, асосий қаҳрамон «Мақсадга эришиш учун нима қилиш керак?» деб ўйлаб турганида экрандаги қаҳрамон саҳнада пайдо бўлади ва «Қани, сизлар қайси йўлни танлардингизлар?» дея савол

беради. Залдагилар ўз хоҳишларига кўра, креслолардаги тугмачани босишади. Бир зумда экран атрофида қизил-кўк рақамлар пайдо бўлади ва шу заҳотиёқ ҳисобланиб, натижаси саҳна ёнидаги рамкаларда кўрсатилади. Шундай қилиб, томошабинлар воқеани қай йўсинда давом эттиришни истаган бўлишса, фильм сюжети ўша йўсинда, уларнинг хоҳишларига қараб ривожланаверади ва яна шунга ўхшаш ҳал қилиниши лозим бўлган жойига келганда боягидек томошабинларнинг хоҳиши ҳисобга олинади. Шу тахлитда фильм тугагунча давом этади.

Техник жиҳатдан жуда қизиқ бўлган бу фильмни кўриб бўлиб, ёнимда ўтирган Восил Қобуловга «Нима дейсиз?» дегандай қараган эдим, у ҳеч ажабланмай:

— Киночиларимиз ҳафсала қилишса, ўзимизда ҳам шундай фильм яратсак бўлади, яхши, қизиқарли сценарий бўлса бас, — деб қўйди. Миннатдорчилик билдириб, павильондан чиқар эканмиз, павильон комиссари қўярда-қўймай кабинетига бошлади, машҳур чехословак пивосидан чанқов бости-га татиб кўришга таклиф қилди.

Кўргазма инсон ақл-идроки, меҳнати билан яратилган ва унга хизмат қилаётган моддий ва маънавий бойликларни кўзгуда акс эттириб турибди мисоли. Ҳар мамлакат ўз миллий павильони билан бир қаторда халқаро тематик павильонларда ҳам иштирок этади. «Инсон — тадқиқотчи» деб номланган тематик павильон бўлимлари, унга қўйилган экспонатлар — Жаҳон кўргазмасининг «Замини башар» деган гуманистик девизини яққол акс эттириб турибди.

«ЭКСПО — 67»ни кўргани келган сайёҳ — у қайси мамлакатдан, қайси миллатдан ва қандай мазҳабга мансуб эканлигидан қатъи назар, улкан кўргазмадаги стендларни кўздан кечираркан, кўз олдига яна бир бор француз йигити, баҳодир учувчи Антуан де Сент-Экзюпери келади. Унинг «Замини башар» номли китобини ўқиганини, ҳозиргина Франциянинг миллий павильонидаги стендлардан бирида Сент-Экзюперининг магнит лентасига ёзиб олинган сўзини тинглаганини эслайди. Ҳа, чиндан ҳам унинг китобининг номи «ЭКСПО — 67»нинг девизи килиб олингани жуда тўғри бўлган, дея кўнглидан ўтказади.

«Инсон — тадқиқотчи» павильонидан ана шундай таассурот билан чиқиб келган киши қадимий денгиз корабллариининг улкан мўрисиини эслатувчи кул ранг иншоот — ёни-веригадаги бинолар орасида алоҳида ажралиб осмонга бўй чўзган иншоотга рўбару келади. Бу — Англия павильони. Павильоннинг ичкарисига бамисоли ним қоронғи ғорга киргандек кириб борилади. Кейин харсанг тошларга, қояларга урилаётган денгиз тўлқинларининг шовқини остида аста-секин павильон залларига чиқилади. Иншоотнинг ўзи ҳам, ундаги экспонатлар ҳам мамлакатнинг тарихидан, бир вақтлардаги қудратидан ҳикоя қилиб беради.

Франция павильонига киришингиз билан катта залда музика садолари қулоқни қоматга келтиради. Ун минут давомида момақалдироқ гулдирашини ҳам, чақмоқ чақишини ҳам, чинқирган овозни ҳам эшитасиз. «Космик — нур — музика» деб номлан-

ган бу ссанс кишида ажиб бир ҳиссиёт уйғотади.

Югославия павильонида мамлакат ҳаёти-ни акс эттирувчи катта-катта рангли суратлар ойнабандли рамкаларда автоматик равишда алмашилиб турадики, бамисоли республика бўйлаб сайр қилаётгандек бўласан киши. Экспонатлар дид билан жуда чиройли қилиб безатилган.

Кубанинг қаҳрамон ҳалқи ўз революцион тарихини ҳикоя қилувчи ажойиб экспонатларни кўргазмага қўйган. Озодлик йўлидаги мардонавор кураш, революцион ҳаракат павильондаги фотоҳужжатлар, газета нусхаларининг саҳифалари, кинофильмларда ўз аксини топган.

Монреалда бўлган кунларимизда виставканинг Совет павильонида ўтказган учрашувларимиз, савол-жавоблар, суҳбатлардан ташқари турли соҳаларнинг вакиллари делегациямиз аъзолари билан учрашиш истакларини ҳам билдиришди. Медицина соҳасида ўтказилган суҳбатдан қайтгач, бир профессоримиз кечгача ҳаяжонини босолмай, гапириб юрди, «Қизиқ,— дейди у,— буқоқни даволаш ҳақида гапирсам, елкаларини қисишади, ишонишмайди. Бепул медицина хизматини ҳикоя қилганимда ҳайрон бўлиб қолишади... Бразилияда, агар хотини буқоқ бўлса ундан ажралиш қонунлаштирилган дейишди...»

Чиндан ҳам биз учун оддий туюлган кўп нарсалар канадаликларни, кўргазмага келганларнинг кўпларини ҳайратда қолдирарди.

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси, Кибернетика институтининг

директори, атоқли олим Восил Қобулов ҳам Монреаль университетига таклиф қилинди. У ерда ҳисоблаш техникаси билан танишди, олимлар билан учрашув ўтказди.

Кўргазмага келувчилар иложи борича кўпроқ нарсани кўра олишлари учун кўргазма территориясида транспортнинг турли воситаларидан фойдаланилган. Махсус электропоезд қатнаб туради. Французча «Ла баллод» («сайр қилиш») деб номланган кичик-кичик, ёни-вери очиқ, соябонли вагончаларга ўтириб, сайр қилиш ҳам мумкин. Ҳайдовчи микрофон орқали қаерда нималар борлигини тушунтириб боради. Икки кишили велорикшаларда юриб, томоша қилиш мумкин. Айтишларига қараганда, велорикшаларнинг деярли ҳамма ҳайдовчилари фурсатдан фойдаланиб, пул ишлаб олаётган студентлар эмиш. Кўргазманинг очилиши канадалик ишсизларнинг жонига оро киргизган. Уларнинг кўпчилиги павильонларнинг қурилиши даврида ҳам, ҳозирда ҳам кўргазмада иш билан таъмин этилган.

Транспортнинг «Монорельс» деб аталган тури кўргазманинг тепасида пўлат тирговичларга ўрнатилган изларда юради. «Монорельс»да павильонлар оралаб, дарё ёқалаб, кўл устидан, шаршара тагидан, кўприклар тепасидан ўтасиз, улкан шиша шар — Америка павильонининг қоқ белидан тешиб кириб, нарёгидан чиқасиз. Хуллас, «Монорельс»да кўргазманинг ҳамма жойини тепадан туриб томоша қилиш мумкин.

«Монорельс» ўтадиган Америка Қўшма Штатларининг павильони Совет павильонининг рўпарасида — нариги Сент-Элон ороли-

га жойлашган. Баландлиги 57 ва диаметри 76 метрли шар кундузи қуёш нурини ўзида акс эттириб, жилоланиб туради, кечқурунлари ичидан берилган нур билан ним ранг олтин тусига кириб ярқирайди.

Биз, кўргазмага борган биринчи кунимизда, машинадан тушар эканмиз, кўзимиз дастлаб ана шу шарга тушди. Шоферга қараб, «чиройлиг-а» деган эдик, у кулди:

— Кўриниши чиройли. Одамлар «совун пуффак» деб аташади.

— Қизиқ. Совет павильонини-чи?— дея шошилиб сўради ҳамроҳларимиздан бири ундан.

— «Парвоз қилаётган том» дейишади.

Совет павильони ҳақида юқоридагидан ташқари яна «учар гилам», «гигант трамплин», «парвоз қилаётган қуш қаноти» дейишганларини эшитдик. Шуниси характерлики, ўзаро суҳбатларда ҳам, матбуот саҳифаларида баён этилаётган фикрларда ҳам кўпинча СССР павильони билан АҚШ павильонининг қиёфаси ҳақида гап борарди. Яхшиси, ҳурматли китобхонлар, матбуотда босилган кўплаб мақолаларнинг бир-иккитасидан олинган намуналар билан танишинг. Ўз-ўзидан равшан бўлиб қолади.

Мана, кўргазма очилган куннинг эртасигаёқ «Монреаль Стар» газетасининг комментатори Брус Тейлор ўзининг «Монреалнинг куни ва туни» номли мақоласида шундай деб ёзади: «Совет павильонига нисбатан Америка павильони «ичи бўм-бўш сўрғич» — бу «ўн миллион доллар сарфлаб, байрамга атаб олинган курка товук...»

Джон Даунинг «Торонто Телеграмм» га-

зетаси саҳифасида «АҚШ ҳафсалаи пир қияпти» деган рубрика остида шундай деб ёзади: «АҚШ павильонининг ичида улкан экспонатларни кўришдан умидвор бўлган томошабин олдида павильон болалар ўйнаётган совун пуффакдек ёрилиб, ҳавога учиб кетади... Аммо шундай бўлса ҳам павильонга кирганлар, айниқса, АҚШ дан келганлар ўзларини бирмунча алданган ҳис этишлари муқаррар...»

«Стар» газетаси 24 май сониди, газетхонларнинг хатлари босиладиган бўлимида, Америка граждaнларининг «ЭКСПО»даги ўз павильонлари ҳақида баён қилган фикрларини босишни давом эттиради. Мана шулардан бири — Ральф Вулфнинг хати. У шундай деб ёзади: «...АҚШ павильонини яратишда иштирок этган бир солиқ тўловчи сифатида павильон ҳақидаги ўз фикримни айтишни бурчим деб ҳисоблайман. Монреалда кўрсатиш учун танлаб олинган экспонатлар мени хижолатда қолдирди ва нафрат туйғусини уйғотди: ...архитектурадан бошқа ҳаммаси бирон-бир ўй-фикрлаш имкониятидан маҳрум этиб қўяди ва менинг халқимни кулгилли бир аҳволда кўрсатади. Кимдир атайлаб, канадалик қўшниларимизни ҳақорат қилишга уринган деб ўйлаб қоласан киши... Мен, кўргазмага менинг ҳукуматим юборган экспонатлар учун Канада халқи олдида кечирим сўрамоқчиман».

«Томас Таймс Журнал» газетасининг 6 июндаги сониди «ЭКСПОда руслар ғолиб чиқмоқдалар» сарлавҳали мақоласида шуларни ўқиймиз: «АҚШ павильонида сиз экспонатларни кўриш учун қатъий чеклаб

қўйилган тартибга риоя қилишга тайёр бўлишингиз керак. Чунки сизга белгиланган маршрутни ўзгартиришга ҳам, орқага қайтишга ҳам йўл қўйишмайди. Ҳамма ерга кўпроқ соқчиларга ўхшаб кетадиган гидлар қўйилган. Сиз павильондан ўзингизни бамисоли чақирилмаган меҳмондек ҳис этган ҳолда чиқиб кетасиз... Рўпарада СССР павильони жойлашган. Сиз бу улкан ва жуда ажойиб павильонга ўзингизни интизор бўлиб кутилган меҳмондек ҳис этган ҳолда кириб борасиз.

Стендлар ёнида туриб тушунтираётган ходимлар сермулозамат, олиҳимматлик билан кутиб олишади. Улар бутун Россияни кўз олдингизга келтириб қўйишади ва бу суҳбатни шундай очик кўнгил ва дўстона самимият билан олиб боришадикки, шу нарсани АҚШ павильонида кўрмаганингга ачинасан, киши...

* * *

Юқорида айтганимиздек, мамлакатларнинг ўз миллий павильонлари билан бир қаторда Совет Иттифоқи ҳам ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган халқаро тематик павильонлар: «Инсон — тадқиқотчи», «Инсон ва ишлаб чиқариш», «Инсон ва саломатлик», «Инсон — яратувчи» павильонлари ҳам борки, булардаги экспонатларда инсон ақлидроки, меҳнатининг маҳсули бўлган техника, фан тараққиёти намуналари, уларнинг истиқболи билан танишасиз, одам ақлини

шошириб қўядиган автоматларнинг ишни кўрасиз.

Табиийки, кўпроқ кўриб, кўпроқ билиб олишга қизиққан томошабин-сайёҳ вақтни тежайди, овқатни ҳам йўл-йўлакай қилади, кечга томон чарчаб, ҳолдан тойиб қолса ҳамки, павильондан чиққиси келмайди. Шу туфайли у аввал одамлар сийракроқ павильонларни кўришдан бошлайди. Навбат кутиб қолинадиган павильонлар олдида одам сийраклашадиган фурсатни кутади. Кутади-ю, барибир Совет Иттифоқи павильони олдидаги гавжумлик бир дақиқа ҳам тинмайди, ҳамма вақт одам, узундан-узун чўзилиб кетган навбат. Эрталаб, кўргазма эшиклари очилгунга қадар одамлар навбатга тура бошлайди. Биз бўлган кунларда бирон соат ҳам одамлар сийраклашиб қолганини кўрмадик. Айтишларига қараганда, кўргазма очилган кундан буён шундай экан. Бундан, павильон залларига одам сигишмаганидан навбат чўзилиб кетса керак, деб ўйламанг. Асло. Совет Иттифоқи павильонига кириш бошқа павильонларга қараганда жуда қулай. Иккита эскалатор тинимсиз ишлаб туради, навбатда турганлар сира тўхтаб қолмайди. Шунга қарамай, навбатнинг охири узилмайди. Павильонимиз ЭКСПО даги энг гавжум павильон ҳисобланади.

Бизга қизиқ бир воқеани айтиб беришди: ўн биринчи май куни павильонга кириб келаётган томошабинлардан бирини қўққисдан тўхтатиб, ичкарига таклиф қилишган. Меҳмонга хотира совғаси — самовар билан чойнак тақдим этишган. Бу — павильонга шу куни кирган миллионинчи томошабин-

сайёҳ, Британия Колумбияси вилоятидан келган меҳмон эди.

Жаҳон кўргазмасидаги Совет Иттифоқи павильонига қўйилган экспонатлар ҳаммаси социалистик давлатимизнинг ярим асрлик ҳаёт йўлининг якунини, совет кишилари қўлга киритган ютуқларни акс эттиради. «Ҳамма нарса инсон учун, ҳамма нарса инсоннинг бахт-саодати, фаровон ҳаёт кечириши учун» шиори билан яшаб, ҳаёт кечираётган, равнақ топаётган мамлакатимиз «Замини башар» деган гуманистик девиз остида ўтказилаётган Жаҳон кўргазмасига ўзининг муносиб, арзигулик бисотини, орзу-истагини, эртанги кун реал режаларини қўя олган.

Совет Иттифоқи павильони кўргазма майдонининг сатҳи (13 минг квадрат метр) ҳамда ундаги экспонатларнинг сони (ўн мингга яқин) жиҳатидан энг катта павильон ҳисобланади. Унда 600 кишили томоша зали, 1100 кишили ресторан бор.

Павильонга жойлаштирилган экспонатлар бешта тематик қисмдан иборат: Совет Иттифоқи — меҳнаткашларнинг социалистик давлати; экономика, техника ва фаннинг тараққиёти; халқ маорифи; маданият, санъат; соғлиқни сақлаш; меҳнаткашларнинг иш шароити ва моддий таъминоти; космос ва океанларни ўрганиш; авиация ва ниҳоят, СССР нинг халқаро сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий алоқалари бўлимидан иборат. Бу экспонатлар павильон залларига шундай жойлаштирилганки, «ЭКСПО—67» нинг «Замини башар» девизига мос тушган. Томошабин-сайёҳ аввал денгиз,

дарёларда сайр қилади (биринчи қават), кейин ер юзини кезади (иккинчи қават) ва ниҳоят, кўкка парвоз қилади, хоҳласа, улкан ҳаво «кемасига» ўтириб, ўн минут давомида космосда «сайр» этади (учинчи қават).

Бу ерга келувчилар бамисоли қалин китобнинг муқовасини очиб, муқаддимага кўзи тушгани сингари, павильоннинг ташқи қиёфасини — унга кираверишдаги безакларни кўриши биланоқ, ичкарида нималар билан танишш мумкинлигини пайқаб олади. Павильонга кираверишда ўн бир метрли улкан «Ўроқ ва болға» ҳайкал-композицияси салобатли кўзга ташланади. Унинг олди томонига 1917—1967 рақамлари ҳамда Совет Иттифоқининг герби шакли туширилган. Ён томонларига барельефлар ўйилиб, уч тилда — рус, француз ва инглиз тилларида «Ҳамма нарса инсон учун, ҳамма нарса инсоннинг фаровонлиги, бахт-саодати учун» лавҳалари, «Тинчлик, Меҳнат, Озодлик, Тенгҳуқуқлилиқ, Дўстлик, Бахт» сўзлари ёзиб қўйилган.

Павильон олдидаги кенг майдоннинг ўнг томонида, кўкка бўй чўзган флагштокда ҳамма иттифоқчи республикаларнинг давлат байроқлари даврасида СССРнинг давлат байроғи қилпираб, узоқ-узоқлардан кўзга ташланиб туради.

Павильоннинг ҳар бир бўлими, ундаги ҳар бир экспонат совет кишиси инсон учун, унинг фаровон ҳаёти, бахт-саодати учун нималар қилаётгани, нималарга қодир экани, унинг режалари ҳақида ҳикоя қилади. Бу ерда Бухоро зардўзларининг кийим-кечаклари билан граждан ҳаво флотининг янги

самолёти — яқин орада Москвадан Канадага уч ярим соатда учиб бора оладиган «Ту—144» самолётининг макетни ҳам, ёқут олмаси билан янги ўзлаштириладиган ерларнинг сугориш системасини ҳам, хохломалик халқ усталарининг ажойиб ўймакорлик санъатларини ҳам кўради. Хохломалик ўймакорлар шу ерда, ўз стендлари ёнида ишлаб ўтиришибди. Томошабин-сайёҳлар уларнинг ёғочдан турли буюмлар ясашаётганини кўришади. Ора-сира усталар қўлларидан чиққан буюмни томошабинлардан бирига тақдим этишади. Шундай воқеанинг гувоҳи бўлдик. Усталардан бири қўлида ўйиб ишлаётган овчи ит шаклини тамомлаб, меҳмонлардан бирига тақдим этган эди, буни кўриб турган калта лозим, енг-ёқасиз кўйлак кийган, қора кўзойнакли ёш жувон меҳмонга яқинлашиб «Неча доллар экан?» дея сўраб қолди. «Бенул» деган жавобни эшитиши ҳамано кўзойнагини олди, елкасини қисиб, ажабланди, ит шаклига суқ-ҳавас билан тикилиб турган кўзлари чақчайиб, ҳайрон бўлиб қолди. Афтидан, бу аёл совғанинг бебаҳолигини ё билмайди, ё тан олмайди.

Дунёда энг улкан домна печининг макетини кўриб ҳайратда қолган томошабин соғлиқни сақлаш, она ва болани муҳофаза қилиш бўлимида узоқ туриб қолади. Бенул медицина хизмати, туғруқхоналар, чақалоқ ҳали оламга келмасиданоқ у ҳақда қилинадиган ғамхўрликлар — булар ҳаммаси кўпчилик сайёҳларга эртакдек бўлиб туюлади.

Кўргазма шаҳри Монреаль «ЭКСПО—67» баҳонаси билангина метро қурди. Шу туфайли ҳам канадаликлар тўртта шаҳрида 400

километр масофали метрополитен ишлаб турган СССРнинг бу соҳадаги тажрибаларини қизиқиб томоша қиладилар.

Стендларга қўйилган фотоҳужжатлар, расмлар, ўнлаб кичик экран ҳамда телеэкранларда кўрсатилаётган фильмлар совет кишиларининг меҳнати, ҳаёти, дам олишини ёрқин акс эттиради. Хоҳлаган томошабинлар залларни кўриб бўлиб, шу ернинг ўзидаёқ кафеда, барда, ресторанда овқатланишлари мумкин. Совет республикаларидан келган пазандалар тайёрлаган лаззатли русча, кавказча, украинча, ўзбекча, молдаванча овқатларни татиб кўриш имконига эгадирлар.

Мамлакатимизнинг «ЭКСПО — 67» да иштирок этиши шонли эллик йиллик юбилейга тўғри келди. Эллик йил ичида совет кишилари қўлга киритган ютуқларни бутун жаҳонга намойиш қилиб кўрсатишда ҳар бир иттифоқчи республика кунлари ўтказилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Бунда республикаларнинг делегациялари бевосита қатнашишлари, бу ерга келувчилар билан учрашиб, матбуот конференциялари ўтказиш, республикаларнинг атоқли санъаткорлари иштирокида концертлар кўрсатилиши ҳамманинг эътиборини ўзига тортди. Канада матбуоти иттифоқчи республикаларнинг миллий кунларини, умуман, Совет навильонининг ишини ўз саҳифаларида мунтазам ёритиб борди.

Ўзбекистон куни

Якшанба куни барвақт тургандик. Ҳаммада байрам, тантана кайфияти, юртимизда

байрам тонг отарида бўладигани сингари бир-биримизни муборакбод қилардик. Хоналарда телефонлар тинмайди. Гоҳ санъатчиларимиз қўнғироқ қилишади, гоҳ павильондаги дўстлар қутлашади. Эрталабдан ҳаво булут эди, «ишқилиб, ёгмаса бўлди» дерди ҳар ким осмонга қараб. Бўлмади, сал ўтмай ёмғир шивалай бошлади. Наҳотки, байраимиз ёмғирда ўтса, деб ташвишланардик.

Соат тўққизларда кўргазмага етиб келдик. Ёмғир ёғаётган бўлишига қарамай ҳар кунгидек буғун ҳам павильонимиз олдида одамлар гавжум, навбат кутиб турганлар сафи павильон ёқалаб чўзилиб борарди. Павильон бош комиссарининг хонасига кириб борарканмиз, ходимлар байрам билан табриклаб кутиб олишарди. Бу ердагиларнинг ҳаммаси бир-бирларини Ўзбекистон куни билан муборакбод қилишар, ҳамманинг чеҳрасида шодлик, тантанали ҳаяжон... Мана шу ерда, бегона юртдаги Жаҳон кўргазмасида улуг мамлакатнинг вакиллари бўлиб миллий байрам тантаналарини ўтказишдек шарафга муяссар бўлганликларидан фахрланиш ҳис-туйғулари тўлиб-тошган эди.

Павильонимиз директори, очиқ кўнгил, ширинсухан, юз-кўзларидан меҳр тўла табассум аримайдиган Павел Алексеевич Червяков ҳам беқасам тўн, чуст дўппи кийиб, шойи қийиқ боғлаб олган. Ўзбеклар удумини қилиб, қучоқлашиб кўришарди. Басавлат гавдасига тўн, дўппи шунчалик ёпишиб тушган эдики, ўзбекдан ажратиб бўлмасди. Ходимлардан бири иш билан шошиб хонага кирди, уни таниёлмай, «Павел Алексеевич канилар» дея суриштира бошлаган эди,

Павел Алексеевич унинг ёнига бориб: «Хоним, менга ўзбекча гапирсангиз тушунаман, марҳамат қилиб, таржимонга мурожаат қилинг...» — дея ҳаммани кулдирди.

Республика байрамига Оттавадан СССР-нинг Канададаги элчиси Иван Фадеевич Шпедько ҳам келган эди.

Ҳаяжонли дақиқалар... Соат ўнга яқинлашяпти. Совет павильони олдидаги майдон сдамлар билан тўлган. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг давлат байроғи тагида миллий кийимларда санъаткорлар саф тортишган. Нарироқда Ўзбекистондан, мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларидан келган туристлар туришибди. Ўзи шу ерда бўлса ҳам фикри хаёли Тошкент қурилишларида, ташилаётган гишт, қорилаётган цемент, қад кўтарган янги бино кўз олдидан кетмайдиган Абдуҳамид Қаюмов ҳам, самарқандлик олима Гулширин Сахибоева ҳам, ёзувчи Борис Пармузин, олмалиқлик бинокор Мамажон Саидов, журналист София Соколова, Анатолий Стажилоларни кўрамиз. Фото, телевизион ва киноаппаратлар тинмайди. Севимли режиссёримиз Латиф Файзиев, нозик дид, эпчил операторимиз Турди Нодировлар ҳам унутилмас бу дақиқаларни суратга олишга шошилишади.

Павильон ходимлари тўдасида Лолахон Абдушукуровани кўрамиз. У ҳозир, павильон эшиклари очилиши ҳамано ўз стендлари ёнига бориб, одатдаги очиқ чехра билан меҳмонларни кутиб олади. Космосга қилинган парвозлар, совет фани, техникасининг мўъзижалари ҳақида француз тилида ўз ҳикоясини бошлайди. Айтишларича, кўп-

лар французча равон гапирадиган бу ўзбек қизидан «Парижнинг қайси институтида ўқигансиз?» деб сўрашармиш ва «Тошкентда» деган жавобига баъзилар ишонмасмиш ҳам. Ошпазимиз Ваҳобжон Умаров ҳам шу ерда, хизматчилар орасида турибди. У икки кўзини байроқдан олмайди. Ўзи бошидан кечирган ҳаяжонли дақиқаларни ўйлапти, у ҳозир. Кўргазма очилиши маросимида Республикамиз байроғини кўтариш шарафига муяссар бўлган бу йигит мана тўрт ойдан бери павильон ресторанида лаззатли таомлар билан хўрандаларни хушнуд қилмоқда...

Павильон раҳбарлари, элчихона ходимлари, делегация аъзолари микрофон олдида гуришипти. Павильон директори ўртоқ Червяков қисқача нутқ билан байрам маросимини очиб, делегация бошлиғи Ёдгор Насриддиновага сўз беради. Ўртоқ Насриддинова қардош миллий республикалар оиласининг тенг ҳуқуқли аъзоси — Совет Ўзбекистони ҳақида гапириб, тўпланганларни павильонга таклиф қилади.

— Дўстлар, азиз меҳмонлар, павильонимизга марҳамат! — дейди.

Совет Иттифоқи ҳамда Ўзбекистон гимнининг садолари салобатли янграйди. СССР халқ артистлари Ҳалимахоним Носирова, Мухтор Ашрафийлар Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Давлат байрогини аста-секин кўтарадилар. Майдонга тўпланган минглаб кишиларнинг нигоҳи қилпираб турган байроққа — озодлик ва тенглик рамзига қаратилган.

Қаҳрамон Дадаевнинг чилдирмаси садолари байрам тантаналарини бошлаб беради.

Раққосаларимиз Галия Измайлова, Қлара Юсупова, Равшаной Шариповалар майдон ўртасида ўйинга тушиб кетадилар. Хонанда-ларнинг ашулалари, музыка садолари кўкни қоплайди. Эрталабдан буён ҳавони қоплаб ётган булутлар ҳам сийраклшиб, ёмғир тина бошлайди. Одамлар тобора кўпайиб бормоқ-да. Делегация аъзолари павильон раҳбарла-ри, элчихонамиз ходимлари павильонга йўл бошлайдилар. Улар иккита эскалатордан юқо-рига кўтарилар эканлар, кетма-кет артист-лар юришади, баландлаб бораётган зина-ларда раққосалар ўйин, хонандалар ашула-ни, музыкачилар куйни авжига чиқаришади. Шу зайлда катта залга кириб борилади. Ана энди тантана шу ерда, кетма-кет кириб кела-ётган томошабинлар даврасида давом этади.

Ўйин қизиб кетди. Давра тобора кенга-йиб, янгидан-янги одамлар ўртага тушарди. Бирини қистаб тортишса, бошқаси ўзи қўши-либ кетарди. Бундай пайтда унча-мунча ўйинга тушиб юрганларни ҳам, умрида қўл-ларини ёзиб, музыка мақомига қадам ташла-маганларни ҳам пайқаб олиш қийин эмас. Шулар ичида тўлачадан келган, оппоққина, ўрта бўйли бир аёлнинг ўйини мени қизиқ-тириб қолди. У қўлларини ёзиб, даврага оти-либ кирди, тортинчоқлик ҳам қилмади, ийманиб ҳам турмади, дарров қовушиб, би-нойидек ўйнай кетди. Қўл ташлашлари, куй-га мослаб оёқ босишлари, сал эгилиб, кўз сузиб қадамини санашлари ўзбекча рақс-нинг ўзига хос сирларидан унча-мунча хабардор эканлигини кўрсатарди. Уни рақ-қоса деб бўлмасди, албатта. Аммо биринчи

марта ўйнаши эмаслиги ҳам кўриниб турибди. Фақат давра айланаркан, нима учундир юзлари, кўзларидаги кулги зўрма-зўраки ёки бирон нарсадан чўчиб турганга ўхшарди, худди мана шу ҳадиксираш эркин ҳаракат қилишига ҳалал бераётгандай кўринарди. Европалик аёлларга ўхшамасди у. Эҳтимол, ўйинга тушмаганида, қовушиб, муқомлари ўзига ярашиб турмаганида буни сезиб олиш қийин бўларди. Ким бўлди экан, деб ўйлардим.

— Ҳув анави кишининг хотинига ўхшайди,— деди ёнимда турган Борис Пармушин.

Анави киши дегани аёлнинг эрими, йўқми, давранинг бир чеккасида писиброқ турарди. Разм солдим, у, қарсак чалишни ҳам, чалмасликни ҳам билмасди. Қўллари қовушмасди. Ўйин-култидан завқ олаётиптим ёки жигар-бағри эзилб кетяптими? Ҳар қалай, у тўйга келган азадорни эслатарди. У якка эмасди. Бундай қоронгида топишганлар кечадан буён шу ерда ўралашиб қолишди, артистларимизнинг концертларида пайдо бўлишди. Булардан бири, бўйнига фотоаппарат осиб, бетиним сурат олаётгани ўзини тутиб туролмади. Даврани ёриб кириб, қўлини кўксига уриб барала: «Дўст», «Дод» дея бақира бошлади. У зўр бериб қарсак чалар, олдинга интилар, кўзлари косасидан чиқиб кетай дерди. Ўзини тутолмасди-ю, шу ҳолатда ҳам ора-сира қўллари бўшашиб, бир нафас тўхтар, олазарак ён-верига қараб оларди. Ким биладди дейсиз, у ҳозир ёру жўралари даврасида бог кўчадан ўтиб бораётган бежирим ўралган мисқоли салласида

жиғаси товланиб турган куёвни кўриб, бог-роғлар қўйнига сингиб бораётган сурнай навосни эшитаётгандир. Эҳтимол, ўшанда у куёвнавкар бўлиб (насиб қилган бўлса, албатта), унинг қулогига сирли насиҳатларни пичирлагандир... Ҳовлисида ёхуд қўшнисиникида фарзанд туғилиб, суюнчига югургани, бешикка солганида нон олиб қочгани, ногорачи келганида мис баркашдаги тўла сув тагидан тангани тишлаб олаётган ўйинчининг букилишига маҳлиё бўлиб, оғзи очилиб қолгани кўз олдига келаётгандир. Катта базмдаги карнай-сурнай, ногора-чилдирма қулоқларини қоматга келтиргани, бошида лаган, қўлларида қайроқ ўйинчи, патнис ушлаб даврага тушган ҳофизлар... Эҳ-а, буларни унутиб бўлармиди, ҳар эсга тушганда титратиб юборади-ку...

У тинмай қарсак чаларди, «Дўст», «Дод» деб бақирарди. Қўлини кўксига урарди. Бу бақирӣқ ҳозир ўйинга таҳсиндан кўра кўпроқ ўз қисматидан барала дод дейиш эди. Сезилиб турарди.

Унинг бу ҳаракатларини кўриб турган ҳамроҳларимиз бир-бирларига маъноли қараб олишарди. «Ҳоли шу экан-ку...» деган фикр кечарди ҳозир уларнинг қарашида. Шундай фикр кечарди-ю, ташга тепмасди, кишиларимизга хос олижаноблик, юксак одоб бунга йўл қўймасди.

Тантананинг давоми павильоннинг концерт залига кўчди. Бу ерда — одамлар билан лиқ тўла залда санъаткорларимиз катта концерт қўйиб беришди. Жаҳоннинг турли мамлакатларидан келган турли миллат кишилари артистларимизни қайта-қайта сахна-

га таклиф этишарди. Залга одамлар ситмай кетди. Кирилмай қолганлар павильоннинг секцияларига ўрнатилган рангли телевизорлар орқали концерт кўришарди.

Нью-Йоркдан келган бояги «Дод» солаётганлар залнинг чап қанотида тўдаланиб ўтиришарди. Энди улар фото, кино ва магнит ҳамда ёзув аппаратларини ишга солишарди. Тинмай суратга олишар, микрофонларини сахна олдига қўйиб ёзишарди. Уларнинг ҳар бирининг бутун вужуди кўз бўлиб раққосага тикиларди, қулоқ бўлиб хонандани тингларди. Кўзларининг бардоши чидамди, ўпкалари тўлиб, йиглаб юборишади...

Шу топда, залнинг бир парчасини банд қилиб ўтирган мана шу ҳамтовоқларни кўриб, Ҳамза номидаги театримизнинг сахнаси кўз олдимда намоён бўлди. Бамисоли, «Қонли сароб»ни томоша қилардим, ҳозир. Ҳурматли китобхон, драматург Сарвар Азимовнинг бу асарини кўргансиз ёхуд радио орқали эшитгансиз. Мана ўша ҳаққоний асарнинг реал қаҳрамонлари шу ерда ўтиришти. Сиз кўрган ё эшитган персонажларнинг ҳар тоифасидан бор. Ҳатто дунёнинг оқ-қорасини ажратадиган бўлиб қолган, аммо нималигига ҳали чуқурроқ тушуниб етмаган қиз ҳам ўтирипти. У дўппи кийиб олган. Тийрак кўзларини сахнадан узмайди. Ким билади, унинг ёш қалбида нималар туғён уряпти, ҳозир. Балки ҳаётида кўрган, кўраётганлари, тарбиясида эшитганлари сароб эканлигидан ҳайратдадир, аросатдадир. Концерт охирида, «Ўзбекистонни биласизми?» деган мавзуда ўтказилган викторина

пайтида шу қиз саволлар ёзилган варақларни кўтариб, бизга яқинлашди. Қайси бир саволни ҳам сўраб олмоқчийди. Гапирарди-ю, чўчирди, ёни-верига қараб оларди. У билишни истарди. Кўпроқ, яхшироқ билиб олишни истарди.

Дарвоқе, викторина саволларига жавоб берганлар — Ўзбекистонни билишни истаганлар орасида французлар, араблар, инглизларнинг исмларини ҳам эшитдик.

Викторина пайтида қизиқ бир воқеа рўй берди. Ҳамроҳларимиздан бири ёнида ўтирган, бизга ҳамсафар бўлиб кўргазмага келган озарбайжонлик дўсти Али Иброҳимовга дўппи тортиқ қилиб, бошига кийгизиб қўйди. Шунда, чап қанотда ўтирганларнинг кўзлари ўйнаб кетганини кўрсангиз... Улар тинчиёлмади, ўзини тийиб туrolмади. Бир нечтаси барала ўрнидан туриб, ёнимизга келди. «Бизга ҳам совга қилсаларинг...» дея гўдаклардек ялиниб қўлларини чўзишарди. Тўладан келган, паст бўй, бўйнига фото ҳамда магнитофон аппаратларини осиб олган йигитнинг хотини «эрим айтишга уяляпти, жудаям дўппи кийгиси бор...» деб илтижо қилди. Делегация аъзоларимиздан бири шартта бошидаги дўпписини олиб узатди. Ана, эр-хотиннинг миннатдорчилигини, хурсандчилигини кўрсангиз, шу топда, айтиб бўлмайди. Шундан кейин бошқалари ҳам «менга-чи?» деб ялиниб тураверишди. Бошимдаги дўппини олиб узатган эдим, орқароқдаги биттаси қўлини чўзиб, илиб кетди. Бу-ку, дўппи устида бўлаётган гап. Улардан бири, анча ёшларга бориб қолгани «бир парча мана шу атласдан ё беқа-

самдан бўлса... тобутимга солиб, беармон кетардим...» дейди.

Дўппи... бир парча атлас... совға... Нима деган гап булар. Ўйлаб қараганда айтишга арзимаydi. Аммо бунинг замирида нияти бузилиб, нобоб қадам қўйган ёхуд кўр-кўрона шуларга эргашиб, ҳасрат-надоматда юрганлар ҳаётидаги фожиа ётарди. Буни уларнинг ўзлари ҳам сезарди.

Булар кимлар, қайси шамол учирди бу ёққа? Сўраб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Ўзлари гапириб беришарди.

— Шу кунни орзиқиб кутган эдик,— дейди бири.

— Ёзиб олганларимизни эшитиб, суратларни кўриб юрамиз,— дейди иккинчиси.

— Жуда соғинган эдик, роҳат қилдик,— дейди яна бири.

Шундай дейишади-ю, ўзлари кимлигидан оғиз очолмайди, гап шунга тақалганида дудуқланишади. Биз-ку ортиқча коптиков эмасмизу, ўзлари ҳадиксирашади, исм-шарифларини тўғри айтишмайди.

Концертда «дўст» дея бақириб ўтиргани залдан чиқа туриб, хайр-хўшлашган бўлди, «салом айтинг», деди. «Кимга» десам, «Тошкентга» деди. «Кимдан» десам, шошиб, мендан узоқлашди, қўлини силкиб, «қоридан», деганича эшикка чиқиб кетди. Яна бири, ориқдан келган, анча ёшга бориб қолгани Абдуҳамид ака билан суҳбатлашиб турарди, наманганлик эканини айтди. «Наманганнинг қаеридан?» десам, «у жойнинг номи ўзгариб кетгандир» дея чап берди. Ҳамроҳларимиздан бири самолётга чиққанимизда чўнтагидан бир парча қогоз олиб ўқиди-ю, ўзини

тутолмай кулиб юборди. Қарасак, ўшалардан бири ўзининг Нью-Йоркдаги адресини ёзиб берибди-ю, исми-фамилиясини «эсидан чиқариб» қўйибди.

Аммо булар орасида юзи шувутлигидан хижолат бўлиб биз билан очиқ кўришганлари ҳам бор. Элликларга бориб қолган, автобус ҳайдовчи шофер сўраша туриб кўзларига ёш олди. Очилган кўз ноласи юзларига дув тўкилди. У, ҳамшаҳарларимни кўраман деб, ўз автобусида Монреалга келибди. «Юртимга бориш тараддудидаман, жуда соғиндим, бугунги кун мен учун унутилмас бўлди», дейди...

Совет павильонидаги Ўзбекистон куни байрами кечгача давом этди. Катта залда қайта-қайта концерт кўрсатилар, павильон залларида ўзбек куйлари янграб турарди, телеэкранларда республикамиз ҳаётини, кишиларимизнинг меҳнат ва ижод фаолиятини акс эттирувчи ҳужжатли киноленталар, бадийий фильмлар кўрсатиб турилди.

Кино залида Ёдгор Содиқовна Насриддинова нутқ сўзлайди, деб радио орқали эълон қилиниши ҳамоно зал яна одамлар билан тўлди. Яна концерт кўрсатилди.

Павильон директори байрам тантаналари якунида маъмурият делегация аъзоларини павильоннинг фахрий хизматчилари этиб тайинлаш ҳақида буйруқ чиқарганини тантанали вазиятда эълон қилиб, делегация аъзоларига павильон ходимининг значокларини ҳамда ёдгорлик совғаларини топширди. Маъмурият кечқурун делегация шарафига катта қабул маросими ўтказди. Бунга «ЭКСПО—67» даги павильонларнинг комиссарлари, хо-

димлари ҳам таклиф этилган эди. Охирида делегациямиз павильон раҳбарлари, ходимлари шарафига қабул ўтказди.

Заррада қуёш акс этганидек, ўн беш қонқардошни бир оилага бирлаштирган улуғ мамлакатимизнинг куч-қудрати, ҳусн-жамоли мана шу кафтдек ерда ёрқин акс этиб турарди. Совет павильонида бугун ана шу оила аъзоларидан бири — Ўзбекистон куни зўр тантана билан байрам қилинди.

Онтарио соҳиллари

Сафаримиз охирлаб қолганди. Эртасига Канада шаҳарларини сайр этгани жўнадик.

Кенг ва қулай автобуста Монреалдан чиқиб, Канаданинг пойтахти Оттава томон йўл олдик. Кўчалар кенг, адил, текис бўлганидан машинамиз учиб борарди. Бизга ҳамроҳ бўлиб бораётган таржимон, итальян йигити Габриелнинг дастлабки тушунтиришларидан бири шу бўлди. Канададаги йўллар учга бўлинади. Миллий, федераль ва вилоят йўллари. Бунга биз дастлаб тушунмадик. Кейинчалик, сафар давомида шоферимиз йўл ўртасидаги тўсиқлардан ўтатуриб, йўл ҳақи тўлаганида бўлдик.

Квебек билан Онтарио бирлашган жойдан ўтиб бораётганимизда машинамиз нима ваздандир секинлаб қолди, ҳайрон бўлиб сўрасак, «бу ерда бундан ортиқ юриб бўлмайди» деди шофер. Ахир йўл текис бўлса, тез юрганини ким билиб ўтирибди, деган саволимизга: «Тепада вертолёт кузатиб учиб юрибди. Тезликни сал оширсам, 100 доллар жарима тўлайман», — деди у.

Салдан кейин бояги тезлик билан юриб кетди. Атлантик океангача борадиган бу йўлнинг Оттавагача бўлган қисмида, ҳар икки томонида, асосан, сутчилик фермалари жойлашган. Икки томон кўз илғамас ям-яшил кенгликдан иборат. Тўда-тўда ўтлаб юрган сигирлар бамисоли яшил денгизда бўғзигача сувга ботиб сузиб юргандек кўринадди. Мирзачўл ерларида тер тўкиб, жазирамасида тобланган инженер Эҳсон Низомов суқ билан тикилади, кўз узолмайди. «Табиат сахийлигини шу ерга қилган экан-е... Тағинам чорвачилик гуркирамапти-да», — дейди у.

Канаданинг пойтахти Оттавага етиб келдик. 500 минг аҳоли яшайдиган кичик, аммо шинамгина шаҳарни, парламент биносини томоша қилиб чиқдик.

Машинамиз йўлга тушди. Сал юрмай Онтарио кўли — «минг орол» кўли соҳиллариغا етиб келдик. Қирқ километр масофада — кўлнинг ўртасида кичик-кичик ороллар кўриниб турарди. Бу оролларда битта-иккитадан чиройли уйлар дарахтлар орасидан кўзга ташланади. Ниҳоятда гўзал оромгоҳ. Дам олувчилар, туристлар жуда кўп келишади бу ерларга. Кўлларни ижарага олишади.

Ниҳоят, Онтарио вилоятининг маркази, Канадада озодалик, саранжом-саришталикда «шаҳарлар маликаси» деб ном олган Торонтога етиб келдик. Бу ерда, асосан, инглизлар истиқомат қилади. Айтишларича, Торонтода Монреалга қараганда иш ҳақи баландроқ, молларга қўйиладиган такси ҳақи камроқ, транспорт арзон экан. 56 қаватли улкан бино биқинидаги меҳмонхонага жойлашдик. Торонто оқшомида шаҳарни томоша қилдик.

Бу ерда ҳам реклама чироқлари сон-саноқсиз, кўзни қамаштиради.

Бизни «Канада — СССР» дўстлиги жамиятига таклиф этишди. Жамоатчилик асосида ташкил этилган, эндигина етти ёшга кирган бу жамият аъзолари 1200 оилани бирлаштираркан. Жамият канадаликларни Совет Иттифоқи, жумладан, Ўзбекистон ҳаёти билан таништиришда бирмунча ишлар қилганлигини айтиб беришди. Дўстона ўтган бу учрашувда жамият раиси Лесгантнинг «биз совет кишиларини севамиз, ҳурмат қиламиз, совет давлатининг тинчликни сақлаш йўлидаги барча ҳаракатларини қадрлаймиз» деган сўзларини мамнуният билан эшитдик...

Эртасига Ниагара шовчасига бордик. Ўқув китоблари, расмлардан, кинофильмлардан бизга таниш бўлган машҳур шоввачиндан ҳам гўзал эди. Кичик Ниагара шаҳри ҳамма вақт меҳмонлар, туристлар, дам олгани келганлар билан гавжум бўларкан. Шинам, озода, ниҳоятда дид билан қурилган бинолар, сайргоҳлар, гулзорлар... Булар ҳаммаси кишини ўзига жалб қилади. Шаҳарда қанча киши истиқомат қилса, шунча дам олувчилар, сайёҳлар келиб тураркан. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ҳар ким ҳам келолмайди, қурби етганлар келади бу ерга. 35 қаватли минора устидан улкан шоввани, шаҳар манзарасини томоша қилиб, ниҳоят, туннеллар орқали махсус кийимларда шовванинг таккинасига бордик. Олтмиш метр баландликдан отилиб тушаётган шаршара тўзони тагида бўлдик.

Ниагара дарёсининг шу қисми ҳам, оқи-

ми ҳам Америка билан Канада чегараси ҳисобланади. Нариги қиргоқ Қўшма Штатларга, бу ёғи Канадага қарайди. Шовванинг ҳам ярми Америка томонда.

Шовва бетўхтов гувиллар, сув зарралари қуёш нурида товланиб, ажиб камалаклар ясар, табиатнинг бу мўъжизасини ўзбек операторларидан биринчи бўлиб Турди Нодиров суратга оларди. Насиб қилса, экранда биргалашиб кўрармиз.

Ниагара билан хайрлашарканмиз, таассуротлар орасида ён дафтарга «Шовванинг ҳар томчиси олтин бўлиб тушяпти...» деб ёзиб қўйгандим. Қадамингга пул дегандек, бу сайргоҳ ҳам пул, пул, пул деб турарди...

Торонтода барвақт йўлга чиқиб, кечга томон Монреаль аэропортига келдик. Дўстлар кутиб туришарди. Қучоқлашиб хайрлашдик.

Хайр, ёру дўстлар. Хайр, байроғида заранг барги товланиб турган, юз йиллигини байрам қилаётган Канада.

Биз самолётга ўтираётганда москваликлар уйқуда эди. Йўлда, осмони фалакда тунни кўрмай, оппоқ тонг қўйнида юртимизга етиб келдик.

Хотима ўрнида

Дунё тарихида энг йирик кўргазма — Монреалдаги «ЭКСПО—67» кўргазмаси ўз ишини тамомлади. Олти ой давомида кўргазма унда иштирок этган мамлакатлар сони жиҳатидан ҳам, уни келиб кўрувчиларнинг сони жиҳатидан ҳам рекорд қўйди.

Матбуот хабарларидан бизга маълумки,

кўргазмани 50.306.648 киши келиб кўрган. Кўргазманинг охири кунида эллик миллионинчи томошабин - сайёҳга — Монреалда истиқомат қилувчи Марта Расини деган аёлга 1970 йилда Япониянинг Осака шаҳрида ўтказиладиган Жаҳон кўргазмасига бепул бориш ҳуқуқини берадиган биринчи билет топширилди.

Совет Иттифоқи павильони уни келиб кўрганлар сони жиҳатидан биринчи ўринни эгаллаб, рекорд қўйиши бизни беҳад қувонтиради. Мамлакатимиз павильонини 13 миллион киши томоша қилган. Иккинчи ўринда Канада. Унинг павильонларини 11 миллион киши келиб кўрган. Франция ва Америка Қўшма Штатлари павильонларига 9 миллиондан киши кирган. Бешинчи ўринни Чехословакия павильони (8.5 миллион киши), олтинчи ўринни Англия павильони (5 миллион киши) олди.

Жонажон мамлакатимиз Жаҳон кўргазмасида яна бир ғалабани қўлга киритди.

*Монреаль — Тошкент
1967 йил, июль-август*

Ота-боболаримиздан ўтиб келаётган ажойиб удумларимиз бор. Қарияларимиз кечки оқшом тушиши олдидан кўкда ярқираб турган нозик ҳилолни кўришлари ҳаммоно юзларига хушнудлик югуриб, шу ой, шу кунга ўйнаб-кулиб етганликлари шукронасига, энг яхши, эзгу ниятларини дилдан ўтказадилар. Қўлларини юзлари, кўзқошларига суртадилар, шу дақиқада яхши ниятнинг элчисини — норасида гўдакни бағриларига босиб, юзларидан ўпадилар... Шу гўдак ҳаётидек беташвиш, беғубор, қувноқ бўлсин, ҳаёт дейдилар. Бундай пайтларда мовий осмон қулоғига исирға таққанини пайқаган хонадонларда бир-бировларини муборакбод қилаётган, болаларни ўпиб, бағриларига босаётган қариялар, ҳатто бир-бировлари билан қучоқлашиб кўришаётганларини учратиш мумкин. Янги туғилган ой янги қувонч олиб келади... Бугина эмас, халқимиз ҳар бир янгиликни очиқ чеҳра билан қувнаб кутиб олади. Бўртиб чиққан бойчечак, кўзларни қувонтирган бинафша қўлдан қўлга ўтиб, нозик бўйи дилларни чоғ қилганини

кўрганмисиз? Ўрик гули, шафтоли гули, ялпиз баррасини-чи? Сумалакка атаб ўстирилган қўлбола бугдой кўкини-чи? Меванинг дастлабки донасини, резаворнинг тўнгич кўкини «омонлик-эсонлик» дея кўзга суртиб, татиб кўрган, татиб кўрибоқ ёнидагисига мамнуният билан узатган дақиқалар-чи? Ўҳў, қай бирини айтиш керак. Санаб чиқишнинг ўзи бир китобга сигмайди.

Башарият тарихида, ривоятлар, ҳикоятлар, афсоналарда ҳам, халқ донишмандлиги, ҳикматларида ҳам мана шу удумларнинг бариси замирида, табиат марҳамати, Инсон мўъжизаси, унинг шукроналиги замирида буюк бир ҳаётбахш куч борки, мавжудот шоҳи, ҳаёт булоғи Қўёш ҳам унга тан беради. Бу — Инсон меҳр-оқибатидир.

Асрлар оша яшаб, пишиб чиниққан, тиниқиб бизгача етиб келган ва давримиз, замонамиз, жамиятимиз, эътиқодимизнинг талаб-эҳтиёжидан туғилган, яратилаётган янги расм-удумларимизнинг барида, унинг мағзи-мағзида кўнгил кўнгилдан сув ичади деган ҳикмат, меҳр товланиши, оқибат ётади.

Инсон меҳри! Зоти башар меҳри! Ўҳў, не-не алломалар ёзмаган, фикр юритмаган меҳр ҳақида. Меҳрнинг ёши муҳаббат ёшидан катта бўлса бордирки, зинҳор кичикмас. Зероки, меҳр — муҳаббатнинг онаси бўлгусидир. Бинобарин, меҳр қанчалик кекса бўлса, шунчалик ҳамиша навқирон. Ҳамиша товланиб туради.

Не бахтдирки, ана шу товланган меҳрда баҳра 'оламиз. Ана шу баҳрамандликнинг шукронаси ўлароқ мазкур сатрларни ёзиш ва Янги йил тонг отарида Сиз билан азия

дўстим, баҳам кўришга жазм этдим. Бўлмаса Инсон меҳри ҳақида икки энлик қоғоз бетида тўлароқ, мукаммалроқ гап айтиш осон иш эмас.

Мана, Янги йилга ҳам етиб келдик. Юқорида айтганимиздек, бу ҳам янги расм, янги удум. Бу расм Октябрь қуёши билан хонадонимизга кириб келганича, қаттиқ ўрнашиб олди. Шундай ўрнашиб қолдики, ҳозирги ўғил-қизларимизга «илгари арча байрами, янги йилни кутиб олиш расм эмасди» дейиш, «маҳалламизда биттаям саводли йўқ эди» ёки «электр чироғи бўлмаган» деб ишонтиришдек амри маҳол бўлади.

Мана шу биттагина расмнинг ўзида—янги йил, арча баҳонасида товланган меҳру оқибатлардан қанчадан-қанча баҳра оламиз. Бунга шунчалик ўрганиб қолганмизки, бирон-бир марта бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Инсон табиати шундай. Нимаики руҳия-қолатига, ақл-идрокига, қон-қони, жон-жонига сингиб кетган бўлса уни сира ўйламайди. Уйқу, тановул, кун, тун ҳақида ўйлаб кўрмагандек гап бу ҳам.

— Ассалому алайкум, янги, етмиш бешинчи йил. Ассалому алайкум, азизлар, янги йилингиз қутлуғ бўлсин!— деймиз бугун меҳримиз товланиб бир-биримизга.

Янги йилни кутиш янги расм бўлса, ўтган йилнинг сарҳисобини қилиш ҳам одат тусига кириб қолди. Яхши одатга риоя қилмаслик одобдан эмас. Бироқ суҳбатимиз китоб саҳифасининг ниҳоятини бир-икки бетида бўлаётганини ҳисобга олсак, бир неча йил, наникинги бир неча, бир неча ўнлаб йилнинг мазмунига тенг бўлган етмиш тўртимизнинг бу-

туи фазилатларини санаб чиқишга имконият қолмайди. Ахир қай бирини айтиш керак. Жаҳонда энг улкан Байкал Амур магистралли — БАМнинг қурила бошлаганини? Бундан роппа роса тўққиз кун муқаддам марказий матбуотда бир сурат босилиб чиқди. Пўстин кийиб олган куёвнавкар, қиз янгаси Бахт уйидан чиқиб келаётган келин-куёвга меҳр билан боқиб, уларга бахт тилашяпти, тўпини ёпиб турган қордек ҳарир никоҳ кўйлаги устидан почапўстин кийиб олган келин қувончидан олд тугмаларини қадамаган, сурат тагига: «Аёз ва Қўёш — БАМда никоҳ. Татьяна ва Владимир Пузанковларни табриклаймиз», деб ёзилган. Келинг азиз китобхон, шу Янги йил тонг отарида биз ҳам асримизнинг буюк иншооти бунёдкорларининг муборақбод этайлик: «Қўша қаринглар, ували-жували бўлинглар...» Эртасига яна бир сурат чиқди, кўргандирсизлар. Дарвозасига тарашадек-тарашадек ҳарфлар билан «Тиндён» деб ёзиб қўйилган ҳовлида ўн нафар тойчоқлар қор бўрон ўйнашяпти. «Кечагина тайга эди, шу жойлар...» дейди газета. Унисида ҳам, бунисида ҳам инсон меҳри товланиб турибди, муҳаббати бўлса айтдик-ку аёзда ҳам...

Фан оламида нима гап?

Жаҳон миқёсида юк ташиш борасида мисли кўрилмаган воқеа гувоҳи бўлдик. Огирлиги, мураккаблиги, нозиклиги, масъулияти жиҳатидан Аср Юки деб номланса арзыйдиган бу нодир ойнани манзилга — Кавказ тоғлари тепасига уч ҳафтада етказиб берган транспортчилар бу ишга роса тўққиз йил тайёрлик кўрдилар. Жаҳон илму фани ҳали

билмаган бу ноёб ойна — обсерватория кўзгуси йигирма беш минг километр масофадаги ёниб турган шамни кўра олади! Ақл-идрок мўъжизаси дейсизми? Тўғри, фақат инсон, ҳазрати инсон меҳри тушгани учунгина, меҳр қўйгани учунгина ноёб кўзгу яралган!

Санои-нафиса оламида не гап? Меҳмондўстмиз. Гапни меҳмондан бошлай қолайлик. Нафосат оламининг маликаси Жоконда мамлакатимизга ташриф буюрганидан хабарингиз бор. Асрлар оша жаҳондаги барча санои-нафиса ихлосмандларини мафтун қилиб келаётган бу ноёб асар — Жоконда билан учрашиш, унинг рўпарасида чорак дақиқа (ҳа, қатъий регламентга кўра учрашув муҳлати шундан ошмаслиги керак) ҳусни жамолига маҳлиё бўлишга муяссар бўлган бахтиёрлардан бири Жокондани тантанали кузатиш маросими куни икки энлик хат билан пул киритибди. «Бир жуфт гул олиб Жокондага тақдим этишингларни илтимос қиламан...» дебди. Илтимос бажо келтирилиб, маликани Парижгача бир жуфт — оқ ва қизил гул кузатиб, ҳамроҳ бўлиб борган, гул эмас, гул шайдоси, нафосат соҳибининг меҳригиёси ҳамроҳ бўлиб борган...

Тўйлар-чи? Ўҳу... Молдаванлар бошлаб беришди олтин тўйни. Кетидан қирғизлар, туркманлар, тожиклар тўй-тўйлашишди. Ўзимизда-чи? Одамларимизнинг, қон-қардошларнинг бу тўйлардаги меҳр-оқибатларини ёзмоқ учун шоир айтганидек, осмон сиёҳдон, денгиз сиёҳ бўлмоғи даркор.

Меҳри дарё олтин қўллар яратган пахтампиз-чи? Беш миллион уч юз минг тоннали осмонўпар хирмонимиз қуёш нурида кўз-

ни қамаштирар экан, бу худди ана шу кўнгли оқ, дили пок пахтакорнинг меҳри товланишининг ўзгинаси.

Меҳр! Бир нигоҳ ташлаганда товланган меҳр тошни эритади, дейишади. Муболага дейсизми? Аммо мантиқли муболага.

Ҳозир-ку учрамас-а. Учраса ҳам онда сонда киши билмас бўлиб ўтар. Аммо авваллари, ҳатто, бизнинг ёшдаги аёлларнинг кўплари билган, баъзилари бошидан ҳам ўтказган удумлар ҳам бўлган: никоҳ куни жўралари — куёвнавкарлар билан қизниқидан келиб, сурнайнинг ҳазин навоси остида дарвозадан ҳовлига қадам қўйган баҳодирини тўлқинланиб, тошиб келган ички ҳаяжон, бир олам қувонч билан кўз ёшларининг тиёлмаб бағрига олган она унинг сандиқ ҳиди анқиб турган зарбофини, мисқоли салласию ялтираб турган жигасигача қайга-қайта ўпаркан, шу дақиқадаги меҳрининг товланишини айтинг. Нимага, қайси гўзаллигу, қай қудратга тенглаштириб бўлади буни. Ана, қариндош-уруғлар, янгалар, эгачи-сингиллар ўраб олишди куёвни, кетма-кат сочқилар сочиляпти, болалар қийчуви «Наво»ни босиб юборгудай. Гулхан атрофида «Ёр-ёр» янграйди. Куёвни курсига, етти нават кўрпача устига ўтқазиб, қўлига тикмачоқдай мурғакни тутқазишади. Яна сочқи сочилади. Шу дақиқаларда онаизорга қаранг. Кўзларида меҳр, юзларида меҳр, бутун вужуди, ўй-хаёлида меҳр, орзу-умидида меҳр... Товланади, товланиб-товланиб ўғилнинг бахти йўлида унинг устидан сочқилардек сочилади. Отаси-чи? Ҳув, девор ёнида сипо, ҳеч нима пайқамаётгандай ту-

рибди-ю, аммо шу томондан кўзини олмай-ди, юрагида, дилида онаникидан кам бўлмаган ҳаяжон тугён уриб, меҳри ловиллайди. Ўйин-кулги, «Ёр-ёр» авжига чиққанда, куёвни янгалари оҳиста ичкарига бошлайдилар. Ана, у чиллали уйнинг остонасидан қадам қўйди. Қўйди-ю, кучли ҳаяжон билан зимдан кузатиб турган онасининг чақирган овозини эшитиб, ялт этиб орқасига қаради. Қизиқ, шунча тўполонда, қий-чувда ёлғиз онасининг секингина чақирганини эшитса-я. Эшитди-ю, ёниб турган юзини онасига ўгирди. Шошиб қолган она, оҳиста «бахтли бўл, болам...» деди ял-ял ёниб. Онаизор. Қаранг. Фарзанднинг бахтини ўйлаб турган мана шу дақиқада унинг меҳридан бенасиб бўлиб қолаётгандек гулгула тушармиш юрагига. Қаллиғига яқинлашишидан олдин ўғлини чақиришининг боиси ҳам шунда эмиш. Меҳри менда қолсин, дермиш.

Афсонамо эски бир расм-ку, аммо инсон меҳрининг қудратли тимсоли бор бунда.

Чой дамлаб, қуйиб бериш насиб қилганми? Қайтариб, тобига етказиб, гардишига олтин узук солинган пахта гул пиёлада ҳамроҳингиз ва ё азиз меҳмонга чеҳрангизда ним кулги, сермулозамат билан узатганингиздаги меҳр товланишини нимага қиёс қилса бўлади? Йўқ. У беқиёс. Мавжудот, табиатдаги энг гўзаллар гўзали Зоти башар чеҳрасидаги табассум қалқиб, кўзларида ўт чақнадими, меҳр меҳрни товлатгани, кўнгил кўнгилдан сув ичгани шу!

Чой қуйиш меҳнатмас, санъатга, ихлос санъатига, узатиш нафосатга, роҳатга айлангандагина Инсон юзининг бутун гўзал-

лигидан баҳра олиш, меҳригиёсидан баҳра олиш насиб этади. Яшириб нима қилдим. Бир одатим бор. Машинада босолмайман. Қўлимдаги қалам бармоқларим орасида қизиб турмаса, юрак тепишим унга уриб турмаса, қоғоз бетига тушаётган фикрлар ёлғондакасига ўхшайди, меҳрим тушмаётганга ўхшаб туради. Бир чеккаси ўрганиш ҳамдир.

Хемингуэй Сан-Франциско-де-Паулага келганида шаҳар аҳолиси унга Куба байроғини тақдим этади. Кекса ёзувчи ички ҳаяжон билан байроқни ўпади. Пайтни қўлдан бой берган баъзи фотографлар яна такрорлашни илтимос қилганларида, адиб байроқни чин қалбдан меҳри товланиб ўпганини айтиб, такрорлашга рози бўлмайди.

Меҳри дарё авлодлармиз. Буюк инсон Владимир Ильич Ленин назари тушган, меҳригиёси билан вояга етганмиз. Меҳримиз товланиши ўша Аврора залларидан... Урушнинг даҳшатли кунлари қамалда бўлган ленинградликлар Алишер Навоий юбилейини ўтказганлар. Бемеҳрлар бундай ишни қиллолмайди. Бомбардимон оқибатида вайрона ва яксон бўлган шаҳар туғруқхонасида икки мурғак тирик қолади. Марказдан шу мурғаклар жонини сақлаб қолиш учун махсус самолёт юборилади. Тошбағир бу ишни қилмайди. Етим-есирлар, бошпанасиз қолганларга уйнинг тўрини бериб, қалбининг қўрини бахшийда қилган меҳрибонлар сонсаноқсиз эканлигини гапириб ўтирмаса ҳам бўлади.

Ўлим ҳақ. Унга шак келтириб бўлмайди. Ҳаёт бор жойда у ҳам ҳовиру нозир.

Биз миннатдор бўлиб хайрлашаётган етмиш тўртимиз бошимизга ногаҳон, бевақт жудоликларни ҳам туширди. Бунинг эслашнинг ўзи нақадар оғир. Начора. Модомики, сарҳисобга амал қилар эканмиз, бундан кўз юмиб, ё четлаб ўтолмаймиз.

Шундай ажали ноғиҳон бўладики, эшитишинг ҳамона бир лаҳза ҳамма ёқ остинустун бўлиб кетади, ларзага келади, ақл-ҳуш, бутун вужуд кесак бўлиб қолади. Кўзнинг нури хиралашади, ҳамма ёқни туман босиб, қора булут қоплайди. Қани энди, ҳадеганда ўзингни ўнглаб ололсанг.

Куз. Октябрнинг бошлари. Оқшомда келди шум хабар. Василий Шукшин оламдан ўтибди. Соппа-соғ юрган, яқиндагина домла Шолоховнинг уйида бўлиб, олган бир олам таассуротларини мухбирларга гапириб берган, кечагина кинога олинаётган жойда интервьюлар берган, ўзи ҳам мақолалар ёзган одам... Назаримда, осмону фалакни ёритиб юборган кучли чақмоқ асрий ўрмондаги навқирон азим дарахтни чўрт кесиб қулатгандек, қулагану кўз юмган.

Дарди дунёим қоронғи бўлди-ю, ўйлаб кетдим. Аввалига бирон фалокат оқибати деб ўйладим. Ахборотда ё айтилмади, ё мен яхши эшитолмадим, деган ҳаёлга бордим. Барибир эмасми? Ундай бўлди нимаю бундай бўлди нима... Ўша лаҳзада бунинг унчалик аҳамияти йўқ эди. Бошқа нарса қамраб олганди. Нега мен ҳатто ихтиёримни йўқотиб қўйдим шу топда, нега бу хабар мени оғир тошдай босиб қўйди? Василий Шукшинни бирон марта кўрган, учрашиб, ҳамсуҳбат бўлган, лоақал қўл олишиб ё бош эгиб сў-

рашган, ҳеч бўлмаганда бирон даврада узоқдан кўрган бўлсам ҳам, ҳа ўшанда меҳригиёси кўнглимда чарақлаб кетганди, шу туфайли ҳозир юрагим ачиб, ғам-алам чекяпман, деб ўйлардим. Йўқ. Уни мен шахсан танимасдим. Сизлар қатори, муҳтарам китобхон, суратини кўрганман, кино экранидан сўзларини эшитганман, асарларини ўқиганман (шунда ҳам ҳамма асарларини деёлмайман). Ихлосманд бўлиб қолгандим, севиб қолгандим, холос. Сабаби шу, бошқа сабабларини тополмаётибман шу топда. Тополмайману, аммо бир қиёс чувалган калла, айқаш-уйқаш фикр-ўйларни босиб келарди: Шукшин — Ҳамза. Нега энди? Ҳар икковининг санъат, адабиётнинг, ижоднинг турли қирраларида ижод қилганликларидаги ўхшашлик туфайли шундай қиёс хаёлга келяптими? Йўғ-э, дейман. ўзимга, ё уларнинг ўт юраклигиданми, ё ҳақ юраклигиданмикин? Билмадим, сиз нима дейсизу, китобхон ҳамроҳим, ҳар қалай, бу ўхшашлик ҳам жудаям бежизмасди.

Шу оқшом ҳам, эрталаб ҳам ҳеч нарса татимади. Бу хабарни нега бунчалик ўзимга оғир олаётганимни билолмасдим. Билмаганимдан баттар хуноб бўлардим. Охири ўзимни кўнглим бўшликда айблаб, бир оз таскин топдиму, хизматга жўнадим. Ҳеч шубҳасиз, иш билан дарров тарқайди бундай кайфият, одамлар билан бўлганда унутилади. Бугун, қаранг, акси бўлди. Ким билан телефонда гаплашмай ё ҳамкасабалар билан учрашмай, гапни Шукшиндан бошлашади. Шунчаки гапириб қўя қолмай, кечирмаларини батафсил сўзлашади. Назаримда, кеча-

дан буён мендан ўтаётганларнинг ҳаммасини биров оқизмай-томизмай уларга етказгану, улар ҳозир шуни ўзимга такрорлашаётгандай.

Газеталарда, радио, телевидениеда таъзиялар берилди. Дафн этилди. Унга бағишланган мақолалар, театр, томоша залларида унинг хотирасига бағишланган кечалар ўтказилди ҳамки, ҳамон менга нега бунчалик таъсир қилганига тушуниб етолмасдим. Шу орада «Литературная газета»нинг навбатдаги сонида Александр Чаковскийнинг таъзияномаси чиқиб қолди. Ўқиб туриб, ёқамни ушладим. Во ажабо, шунақаям тасодиф бўладими, дейман ўзимга ўзим. Йўқ. Бу шунчаки тасодиф эмасди. Бу улкан сўз устасининг маҳорати эди. Диди ўткир, инсон ички кечирмаларини зийраклик билан илғаб оладиган сўз устасининг маҳорати эди. Фарқи, у бу маҳоратини таъзияномада кўрсатганди, бир мен эмас, минг-минглаб мендақаларнинг — Василий Макарович мухлисларининг дард-аламларини ифода қилганди.

Кунлар ўтган сайин, Шукшин ҳақида матбуотда чиқаётган нарсаларни ўқиган сайин ўзимга тасалли берардим, кўпчилик ҳамкасблар менга ўхшаш ҳолатни кечирганликлари қандайдир таскин бергандай бўларди, бу табиий бир ҳол, деб ўйлардим. Адабиёт, санъат аҳллари давримизнинг талантили йирик санъаткорига ҳамкасб бўлганликлари учун ҳам шундай ҳол рўй беряпти, дердим ва шуларнигина кўзда тутардим, холос.

Аммо, орадан сал ўтмай бир гапни эшитиб, кетма-кет газета саҳифасида шу ҳақда

ўқиб, ларзага келдим. Бу халқимизнинг, кишиларимизнинг, юқорида айтганимиздек, Владимир Ильич Лениннинг табаррук назари тушган кишиларимизнинг меҳр-оқибатлари эдики, унга минг бор саждаю лак-лак таъзим камлик қилади, тоғлар тизмаси икки букилиб, қўл қовуштириб таъзим бажо келтиришлари ҳам камлик қилади. Василий Макарович оламдан ўтгандан кейинги дастлабки кунларнинг ўзидаёқ унинг Москвадаги уйига, Кино комитетига бир юз олтмиш мингта таъзиянома келибди. Шукшиннинг бевақт ўлиmidан ларзага келган, изтироб чекканларнинг нолаю фигонлари эди бу! Новодевичье гўристонига қабрига қўйилган гулчамбарлар, гулдасталар, қизил бодрезак новдалари орасида оқ кабутарлардек ҳар қил қоғозлар — открытка, дафтар varaқлари, конвертлар — кишиларнинг меҳр-оқибатлари нидоси, сўнгги видолашувнинг аччиқ изтироблари битилган номалар қабр пойига тўкилган.

Ҳамкасblари, ёру дўстларининг айтишларига қараганда, «Улар Ватан учун жанг қилдилар» фильми суратга олинаётган жойдан унинг жасадини Москвага жўнатишаётганларида, аэропортда махсус самолёт учиш чизиғида тайёр турган ҳолда ҳам одамлар оқими, жамоат Василий Макарович билан видолашиб олишмагунча тобут қопқоғини ёпмасликни қаттиқ туриб талаб қилишган...

Бир юз олтмиш минг таъзия! Бир юз олтмиш минг меҳр-оқибат! Бутун ижодини халқига, юртига бахшида қилган Ҳазрати инсон меҳри-саховатига бу ҳаммаси. Бу бир юз олтмиш минг меҳр-оқибат қоғозга туш-

ганигина холос. Шу нома бир юз олтмиш мингу биринчи бўлар деган тасалли кўнглимни сал тинчитди.

Сарҳисоб дедик. Танзимиз соғ, хотиримиз жам, кўнглимиз тўқлиги, энг муҳими ёру дўстлар, қон-қардошлар, кўпмиллатли аҳил оиламиз дастурхони бутлиги, меҳроқибатларимиз тобора ошиб бораётганини мамнунлик билан қогозга тушира туриб, кўнгилни хира қилган бир ҳодиса хаёлни олиб қочди.

Меҳри зўрнинг қаҳри қаттиқ бўлади. Оддий ҳақиқат, табиий ҳол бу. Аммо бу сафар суҳбатимиз меҳроқибат борасида бўлганидан, қаҳрни тилга олмадик. Бу бошқа мавзу. Аммо... худди шу дақиқада, мана шу дилхушлик чоғида, ўтган йил биз яшаб турган мана шу замини башарда ўн миллион киши очликдан ўлгани, тўрт юз олтмиш миллион киши очликдан ўлимга маҳкум этилганини эсласак, беихтиёр этларимиз жимирлашиб кетади. Айнан шу дақиқанинг ўзидаёқ Сизга кино экранида ва ёки фотосуратда хандаққа ташланиб, бир чеккадан отиб ўлдирилган бузоқлар қалашиб ётганини кўрсатса нима дер эдингиз? Гўшт нархи тушиб кетишидан хавфсираган пулдорларнинг иши бу. ГФРда чиқадиган «Квик» буржуа журнали босиб чиқарган расмда худди юқоридаги воқеа акс эттирилган. Бир томонда юпун, йиртиқ кўйлаги тагида бўртиб чиққан қовургалари устихонига ёпишган, чиллакдек хумкалла бола ҳолдан тоёиб, тиланчилик қилишга қўлининг мадори келмай ўтирибди. Ёнидаги суратда бояги гап. Устма-уст қалашган бузоқлар мурдаси.

Қизик, хандақ тепасида одамлар туришип-ти... Журнал: «Бу иккала сурат замини башаримиздаги баъзи тартибларни ўзгартириш пайти келмадимикин, дея дод-фарёд қилаётгандек...» деб ёзиб қўйибди тагига. Буржуа журналининг ўзи шундай деб тан олишга мажбур бўлган.

Шу ўринда яна бир чекинишга жазм этдим. Монреалда ЭКСПО кўргазмасидаги лавҳа кўз олдимга келди.

Одамлар билан лиқ тўла ним қоронғи улкан залга кирасизу, кўзингиз хира ёруғлик, қулоғингиз бундай кўпчилик тўпланганда камдан-кам бўладиган ғайри табиий сокинликка ўрганиб улгурмасданоқ, қўққисдан чақалоқнинг бутун зал бўйлаб янграган «инга»сини эшитасиз. Нималигига тушуниб етмай мурғакнинг ўзини, эндигина она қорнидан ерга тушган, ҳали киндиги узилмаган кичик Инсонни — одам ушогини экранда кўрасиз. Бамисоли шу ерда, мана шу турганлар орасида ҳозир бир аёлнинг кўзи ёриди-ю, одамлар нима қиларини билмай, бир нафас гангиб, жим қолгандай... «Ҳой, нега ағраясизлар, болани олинглар... Она-сига қаранглар... Мана бу рўмолга ўранг... Диванга, диванга олайлик... Ҳой, пайпоғини... эркак одам нимага тушунарди, тарқалинглари, ҳаво олсин... Димиқиб кетди... Сув сегинг, сув... Мана, сув... Ҳа, умри билан берган бўлсин. Ана, келди машина... Бу ёққа...» деб тетиккина кампир жонсарақ бўлаётгани, атрофдагиларнинг олағовури ҳали бошланганича йўқдай...

Вужудингиз титраб кетади, руҳия-ҳолатингизни аллақандай тушуниб бўлмайди-

ган туйғу — дилғашликми, севинч, меҳр-шафқатми, даҳшатми ё ғурурми — билиб бўлмайдиган ҳис-туйғу қоплаб олади, булар бири бирига қоришиб кетиб, кучли ҳаяжонга солади кишини. Ақл-идрокни бир зум шошириб, гангитиб қўяди. Балки бунинг маъноси анави бутун девор бўйи чўзиб ёзилган, электр нурида ёритилган лавҳададир, деган хаёл билан ёнимга ўгирилдим, таржимонни ахтардим. «Ҳар секундда инсон оламга келади» деб ёзилган эди. Шу заҳотиёқ экранда ўн хонали рақам пайдо бўлди. Бу рақамлар ер юзидаги аҳолининг сонини кўрсатарди. Бирпасда унинг ўнинчи хонасидаги охирги рақам ўзгарди, яна боягидек чақалоқ йиғиси, экранда мурғакнинг ўзи... Яна бир Инсон оламга келди, замини башар уни ўз бағрига олди...

Экрандаги чақалоқ ҳам, унинг «ингаси» ҳам боягининг ўзи-ку, аммо кишида шундай таассурот пайдо бўладики, гўё кино камераси жаҳоннинг қайси бурчагида бўлмасин, ҳар дақиқада оламга келаётган янги Инсон истиқболига пешвоз чиқиб, шу заҳотиёқ уни суратга олиб кўрсатиб тургандай бўлади.

Ким билади дейсиз, ким туғилди ҳозир? Мария Кюрими ё Шота Руставели? Жон Ридми ё Петр Чайковский? Балки Ибни Сино ёки Комаров оламга келгандир? Эҳтимол, Антуан де Сент-Экзюпери туғилгандир?

Бу фикрлар ларзага келтиради одамни, тиним бермайди, ҳаяжонга солади. Гўдакнинг жаҳонга жар солиб, замини башарга қўйган жажжи қадами, ёқимли «инга»си қутлуг бўлишини, сира завол кўрмаслигини,

кўзлари бомба портлашинимас, камалак товланишини томоша қилишини, қўллари, қуролмас, севгилисининг қўлларини ушлашини, қулоқлари қон-қон йиглаганлар фарёдинимас, шаршара овози, қушлар навосини эшитишини истайсан, қаҳқаҳалари кўкни қоплашини истайсан. Зинҳор-базинҳор, уруш даҳшатини кўрмасин шулар, дегинг келади барала! Бу залга кирган қалби пок, яхши ниятли ҳар бир кишининг юраги ана шундай ҳис-туйғуга тўлади.

«Жаҳонда ҳар куни 200 минг бола оламга келади,— дейилади кечагина босилган матбуот хабарида,—шундан 40 проценти бир умр қорни тўйиб овқат емайди...»

Азиз китобхон! Энди ўйлаб кўринг-чи, қанақа меҳру, қанақа оқибат бор бу ерда. Биз юқорида айтганимиздек, ўзимиз, ўзаро шу қадар меҳр-оқибатга ўрганиб қолганмизки, мана шунақанги қиёс қилгандагина бунинг қадрини эслаймиз, кўз олдимизга келтирамиз.

Тинчлик тарафдорлари совет ҳаракатининг йигирма беш йиллигига бағишланган конференция бутун жаҳон тинчлик тарафдорларининг диққат-эътиборини ўзига тортди. Икки кун давом этган конференция минбарида сўзланган оташин нутқларда совет кишиларининг худди мана шу меҳр-оқибатлари ҳақида тўлқинланиб гапирилдики, шу йиғин иштирокчиси сифатида ажойиб кишиларимиз, замондошларимизнинг бебаҳо инсоний фазилатларини асарларимизда ёрқин акс эттиришдек шарафли масъулиятни чуқур ҳис этдим.

Бу фазилатлар бизда ватанимизга,

халқимизга, раҳнамо партиямизга бўлган
эътиқодимиздан, меҳри оқибатимиз шундан.

Бир нарсасага эътибор қилайлик. Уруш-
нинг биринчи кунидан то охирги кунигача
бевосита иштирок этган, унинг барча азоб-
машаққатларини кўриб, бошидан кечирган
меҳри дарё Инсон тинчликни сақлаб қолиш,
уруш деган даҳшатнинг хавфини йўқотиш
ишига бошчилик қилишнинг ўзи бизнинг
юксак бахтимизки, олижаноб инсоний фа-
зилат—меҳр-оқибатнинг юксак намунаси-
дир.

Ҳа, ҳар биримизнинг меҳримиз партия-
миз меҳрибонлигидан. Башариятнинг бахтли
зоти бўлганимиз билан фахрланамиз. Биз
Инсон ҳазратига сажда қилсак арзийди.
Унинг меҳру оқибатига қўша таъзим лозим.
Зоти башарнинг меҳри ошиб бораверади.

1975 йил, 1 январь

МУНДАРИЖА

Таъзим	3
Асад либоси	15
Бирлик	27
Нафасдек азиз	34
Фарғона чинорлари	42
Меҳмон меҳр товлайди	52
Сўз субути билан	57
Ёрқин йўл	67
Ён қўшни — жон қўшни	74
Ҳамон юракларда	80
Заранг барги	88
Зоти башарнинг меҳри ошар	135

На узбекском языке

Раҳмат Файзи

Очерки

ПОКЛОН

Редактор *Ҳ. Маҳмудова*
 Рассом *А. Кива*
 Расмлар редактори *А. Бобров*
 Техн. редактор *Т. Смирнов*
 Корректор *Т. Тошев*

Босмахонага берилди. 24/III—1975 й. Босишга русхат этилди. 25/IX—75 й. Формати 70×90^{1/32}. Босма л. 4,75. Шартли босма л. 5,56. Нашр л. 5,1. Тиражи 30000. Р 09609 Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт на санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 3—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишларн бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида тайёрланган матрицадан. Самарқанд шаҳридаги Морозов номли босмахонада № 1 қозғога босилди. Самарқанд шаҳри, Кузницкая кўчаси, 82. 1975 йил, заказ № 4715. Баҳоси 17 т.